

SOCIOLINGVISTINIS TARMINĖS KALBOS VERTINIMAS DŽŪKIJOJE ANKETINĖS APKLAUSOS IR GILUMINIO INTERVIU DUOMENIMIS

Straipsnyje aptariama sociolingvistinė Lietuvos situacija remiantis 2011 m. atlikto išsamaus tyrimo „Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis: miestai ir miesteliai“ rezultatais, susijusiais su Dzūkijos etnografinio regiono gyventojų nuostatomis dėl kalbų ir tarmių vartojimo kaip vertybine orientacija. Šis regionas dabartiniais laikais nėra vienyti, todėl tarmių ir kalbų vartojimo atžvilgiu dalintinas į tris dalis: 1) pietinę dzūkišką su Alytaus, Varėnos, Druskininkų ir Lazdijų miestais; 2) vidurio daugiakalbę su Lentvario, Trakų, Vievio, Nemenčinės, Pabradės, Šalčininkų, Grigiškių, Elektrėnų ir Eišiškių miestais ir 3) šiaurinę aukštaitišką su Ignalinos, Švenčionių ir Švenčionėlių miestais. Kai kurie tyrimo rezultatai šiose regiono dalyse skyrėsi. Pagrindiniai duomenų rinkimo metodai buvo du: anketavimas (64 klausimai, 4697 respondentai) ir giluminis interviu (apie 300 interviu). Iš respondentų atsakymų aiškėja, kad tarmės akivaizdžiai traukiasi tiek iš viešojo, tiek iš privataus gyvenimo visoje Lietuvoje, o Dzūkijoje – ypač: tik nedaugelis apklaustųjų pasisakė bendraujantys su savo tėvais dzūkiškai. Gerokai smukęs yra ir tarmės prestižas. Paaiškėjo, kurias tarmes Dzūkijos etnografinio regiono gyventojai laiko įprastomis, kasdienėmis, o kurias – sunkiai suprantamomis. Tyrimo metu išsiaiškintas regiono gyventojų požiūris į tarmės vartojimo perspektyvą – tai atskleidžia jų nuomonę dėl reikalingumo skatinti jaunimą kalbėti tarmiškai.

Esminiai žodžiai: sociolingvistinis žemėlapis, etnografinis regionas, tarmė, daugiakalbis regionas, anketavimas, giluminis interviu.

1. Sociolingvistinio profilio tyrimo principai

Darbu, skirtu Lietuvos sociolingvistinio profilio aprašymui, nedaug (plačiau apie terminą žr. Ferguson 1966; taip pat plg. De Vos 2012). Vienas iš didžiausių tokių tyrimų buvo atliktas 2010-2012 m. vykdant projektą „Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis: miestai ir miesteliai“¹. Tikslas buvo ištirti kalbų ir tarmių vartojimą, prestižą, vertinimą, jų mokėjimą ir mokymąsi Lietuvoje. Užsimota statistiškai pagrįstai apibūdinti dabartinę Lietuvos miestų ir miestelių sociolingvistinę situaciją: gyventojų kalbinę elgesį ir kalbų repertuarą, kalbos atmainų pasirinkimą įvairiose privataus ir viešojo gyvenimo srityse, išsiaiškinti kalbines nuostatas bei vertybinę orientaciją ir parengti sociolingvistinius Lietuvos miestų ir miestelių žemėlapius (dėl pastarojo termino plg. ir žr. MELT²).

¹ Vadovavo VU prof. dr. Meilutė Ramonienė, projektą rėmė Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. LIT-2-18).

² Tai Europos Komisijos remtas projektas („The Multilingual Early Language Transmission Project“, 2009-2011), kurio tikslas buvo ištirti bretonų, fryzų, Suomijos švedų ir velsiečių kalbų vartojimą bei vertinimą, jo rezultatai apibendrinti sociolingvistiniuose žemėlapiuose.

Nuoseklus kalbinės situacijos stebėjimas (apie metodo idėją žr.: Barni, Extra 2008, o jo praktinio panaudojimo Lietuvoje rezultatus - Ramonienė, Extra 2011) didžiuosiuose Lietuvos miestuose – Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje - buvo atliktas 2007-2009 m., jo rezultatai aptarti knygoje „Miestai ir kalbos“ (Ramonienė 2010). Netrukus darbas buvo pratęstas ir 2011 m. anketinė apklausa buvo atlikta mažesniuose Lietuvos miestuose ir miesteliuose, kur į anketų klausimus atsakė 4697 respondentai, o maždaug 300 žmonių tiesioginio interviu metu samprotavo ir vertino tarmių ir kalbų vartojimą, mokymąsi, aptarė šios srities savo nuostatas ir vertybinę orientaciją. Rezultatai apibendrinti kolektyvinėje monografijoje „Miestai ir kalbos II“ (Ramonienė 2013).

Po pirmojo tyrimo etapo išanalizavus jau turimą šios metodologijos taikymo patirtį (plg., pvz., Galega), buvo parengtas adaptuotas kalbų vartojimo ir vertinimo tyrimo modelis. Klausimyno struktūrą (žr.: Ramonienė 2013: 256-272; 273-282) sudaro keli pagrindiniai klausimų blokai apie kalbų mokėjimą ir vartojimą viešojoje ir privačiojoje erdvėje: siekiant ištirti sakytinės ir rašytinės kalbos vartojimo tendencijas, kalbines nuostatas įvairių kalbinių kodų ir kalbų kontaktų atžvilgiu, išsiaiškinti atvirąjį ir paslėptąjį prestižą bei santykius su tautine tapatybe, pateikiami 64 klausimai. Tirti bendravimo kodo pasirinkimui reikšmingi veiksniai: gyvenamoji vieta ir aplinka, informantų išsilavinimo lygis, darbo pobūdis, amžius, lytis. Svarbus tyrimo objektas buvo nuostatos ir vertybinė orientacija kalbų mokėjimo, mokymo ir mokymosi, taip pat vartojimo atžvilgiu. Kiekybinės analizės pagrindu tapo respondentų deklaruojamas kalbos/tarmės mokėjimas ir vartojimas bei ryšys su tapatybe. Dėl pastarojo aspekto daugiausiai atsakymų gauta giluminio interviu metu.

2. Dzūkijos etnografinis regionas: ribos ir tapatybė

Lietuvos teritorija suskirstyta į etnografinius regionus³: Dzūkiją, Aukštaitiją, Žemaitiją ir Suvalkiją (dėl sudėtingų istorinių aplinkybių šiame projekte buvo atsisakyta tirti jau iš esmės pakitusią Mažosios Lietuvos tarmių situaciją). Projekto vykdytojų sprendimas apklausos duomenis susieti su etnografiniais regionais labai pasiteisino beveik visuose regionuose, ypač Žemaitijos atveju, o štai dėl Dzūkijos radosi keblumų. Atsakymai į svarbiausią klausimą - *ar esama dabartinius gyventojus siejančių socialinių ryšių plačiai išsidriekusiame Dzūkijos etnografiniame regione* – parodė, kad šiandien jo gyventojai nėra susiaistyti bendrais socialiniais tinklais. Todėl kultūrinių ir etnografinių teritorijų Dzūkijoje išskyrimas pastaruoju metu Lietuvoje susilaukia įvairių sričių mokslininkų dėmesio, vyksta diskusijos, nes nesutariama, kas yra Dzūkija, kas yra

³ Taip, kaip juos 2003 m. patvirtino Etninės kultūros globos taryba prie Lietuvos Respublikos Seimo (žr. Rekomendacijos dėl etnografinių regionų ribų nustatymo; taip pat Pivoriūnas, Šaknys 2003).

tikrieji dzūkai, kur siekia Dzūkijos ribos, kur yra jos „sostinė“ ir kt. (plg. Ragauskaitė, Daugirdas 2010-2011: 16 ir kt.). Etnografiniai požymiai yra išsirutulioję ne tuo pačiu laikotarpiu kaip lingvistiniai, nulėmę tarmių pasiskirstymą ir vartojimą šiame regione, todėl šiandien Dzūkijos regionas suskyla mažiausiai į tris dalis. Ir šiame tyrime pasitvirtino prielaida, kad jei žmonių nesieja socialiniai ryšiai, tai ir jų kalba neturi bendro pagrindo: nesant glaudaus bendravimo, nelieta priežasčių vartoti tokią pačią kalbos atmainą (Labov 2001; Trudgill 1986: 8-9), o tada prarandamas ir tos pačios etninės savimonės pamatas (Labrie 1988; Giddens 2000: 10), tuomet kalba arba tarmė tiesiog negali tolygiai vystytis (Auer 2005; Labov 1970; Milroy 1980: 35-36). Šiandien neabejotina, kad Varėnos su Ignalina nesieja intensyvesni gyventojų tarpusavio bendravimo ryšiai arba kad Vilnius nėra Dzūkijos centras. Daugumos dabartinio Dzūkijos etnografinio regiono gyventojų tapatinimąsi su dzūkais ir jų tarme liudijančių atsakymų negauta, nes šiandien Dzūkijos etnografinis regionas tarmių vartojimo požiūriu suskyla į tris dalis: 1) dzūkiškąją su Alytaus, Varėnos, Druskininkų ir Lazdijų miestais; 2) daugiakalbę su Lentvario, Trakų, Vievio, Nemenčinės, Pabradės, Šalčininkų, Grigiškių, Elektrėnų ir Eišiškių miestais ir 3) aukštaitiškąją su Ignalinos, Švenčionių ir Švenčionėlių miestais. Tokios išvados prieita gavus atsakymus į anketoje keltus net kelis klausimus, taip pat išanalizavus giluminius interviu. Stengiantis nustatyti, kurią iš tarmių apklausiamieji laiko gražiausia, įprasčiausia, prestižiškiausia, Dzūkijos regione gauta itin skirtingų atsakymų, nes vieniems viena tarmė buvo įprastesnė, kitiems – kita. Sugrupavus atsakymus susidarė trys klasteriai – dzūkiškas, daugiakalbis ir aukštaitiškas.

Įvairaus pobūdžio, ne tik regioniniai, tapatumai, gali būti suvokiami skirtingai (žr., pvz., Kuzmickas 2004). Dzūkijos etnografinis regionas iš visų penkių Lietuvos etnografinių regionų mokslinėje literatūroje kelia daugiausiai klausimų dėl jo pripažinimo vientisu dariniu. Nesiginčijama tik dėl pietinės Dzūkijos regiono dalies. Patys tų vietų gyventojai turi diferencijuotą *dzūkų* savivardį, nors dabar jau laikytiną istoriniu: palyginti su likusia Dzūkija neprastose žemėse į vakarus nuo Merkinės, apie Subártonis, yra įsikūrę *gruntiniai* dzūkai, pušynuose ties Marcinkonimis, Zervýnomis, Mārgioniais, Mardasavù tebegyvena *šiliniai* dzūkai (patys save vadina *pieskynų* dzūkais), o vakaruose ties Liškiava palei Nėmuną tęsiasi *panemunės* dzūkų, buvusių sielininkų ir žvejų, kaimeliai (žr. Abramavičius).

Apžvelgdamas dabartinio etnografinio Dzūkijos regiono ribas internetinėje antropologijos ir etnologijos enciklopedijoje *Lietuvos tapatybė*, Petras Kalnius (žr. Etnografinė Dzūkija) daro prielaidą, kad nemenkų skirtumų tarp rytinių ir vakarinių dzūkų esą galima įžiūrėti dėl skirtingos jų istorinės praeities: pietinėje dalyje senovėje gyventa jotvingių genties, lietuvių vadintų dainaviais, o rytinėje – aukštaičių. Kalnius nurodo, kad šiai hipotezei, remdamasis tarmių

faktais, pritariaš Zigmas Zinkevičius, o kad tai liudija ir dvasinės kultūros reiškiniai, anksčiau yra teigęs Norbertas Vėlius.

Etnografinio Dzūkijos regiono ribas buvo mėginta apibrėžti jau ne vieną kartą (plačiau žr. Savoniakaitė 2008). Lietuvos istorijoje būta atvejų, kai etnografinio regiono nustatymo metodas buvo lemiamas valstybės išlikimui: vadovaujantis šiuo metodu gautais įrodymais buvo nustatytos Lietuvos Respublikos sienos 1918 m. Teritorijoje, kurią buvo numatyta vėl susaistyti valstybingumo ryšiais, buvo įsigalėjusios kelios kalbos, pakitusi ir gyventojų tautinė sudėtis, tačiau lemiamais laikyti duomenys apie autochtoninę etninę bendruomenę: archeologiniai, toponimikos, muzikologiniai, kultūros antropologijos ir pan. Lietuvos istorijoje būta atvejų, kai istorinio etnografinio etninių teritorijų ribų nustatymo metodu gautų išvadų pačiu paskutiniu momentu buvo atsisakyta dėl politinių sumetimų - čia turimas omenyje Karaliaučiaus krašto, tuometinės Prūsijos, likimo sprendimas po Antrojo pasaulinio karo (kaip tuomet etniniu požiūriu buvo interpretuota Karaliaučiaus krašto praeitis, žr. Кушнер 1991: 7-8 ir kt.). Istorija rodo, kad etninės tapatybės nustatymo ir netgi savęs priskyrimo kuriai nors tautybei principai gali būti ir kardinaliai priešingi, tai galima pailustruoti ir mūsų laikų pavyzdžiais. Štai, remdamiesi istoriniais ir antropologiniais duomenimis, didelė grupė mokslininkų pripažįsta pietrytinėje Lietuvoje gyvenančių ir gudiškai bei lenkiškai kalbančių gyventojų kultūrinės polonizacijos koncepciją (Bumblauskas 2011; Gaučas 2005; Kalnius 1998; Luckievič 1993; Плыгавка 2008; Šutinienė 1996; Turska 1995 (perspausdintas 1939 m. leidimas); Zinkevičius 1993 ir kt.). Kokių didelių tapatybės suvokimo ir ypač pripažinimo skirtumų radosi dėl besiskiriančių metodologinių principų, rodo dabar vis dažniau skirtingai traktuojama pietryčių Lietuvoje gyvenančių lenkų tautinė ir pilietinė tapatybė. Taip atsitiko ir dėl gana staigaus Lietuvos tautinės politikos posūkio 21-ajame amžiuje. Mat nuo 2002 m. pasikeitusi Europos Komisijos vykdoma tautinė politika grindžiama ne istoriniais gyventojų ryšiais ir santykiais, o faktine savimone, todėl Lietuvoje randasi tam tikro nesusikalbėjimo, nes visoje ES tautinės mažumos perorientuojamos ieškoti savo tėvynės atitinkamai pagal savo titulinę tautybę⁴.

Aptardama kultūros tradicijų svarbą identifikuojant regionus, ypač nustatant jų ribas, Alma Ragauskaitė (2012) teigia, kad regioninę etnokultūrą atskleidžia regiono gyventojų iš kartos į kartą perduodama kultūra, ne tik reliktai, bet ir naujovės, o visa tai ir sudaro platų regiono raidos sociokultūrinį kontekstą (plg. Natalijos Kasatkinos (2007) regioninės savimonės tyrimų principus). Apžvelgusi Dzūkijos etnografinį regioną šiuo aspektu, Ragauskaitė vis dėlto apibendrina, kad, remiantis daugelio autorių darbais, aiškesnės regioninės savimonės būta tik Merkinės–Eišiškių–Varėnės–Alytaus–Lazdijų areale. Kitaip ir negalėjo būti dėl istorinių aplinkybių: Užnemunėje ir

⁴ Įvedus vadinamąją *lenko kortą*, lenkų tautybės Lietuvos piliečiai susaistomi su Lenkijos valstybe.

Vilniaus krašte nuo pat 14 a. susidarydavo skirtingos nei pietinėje Lietuvoje sąlygos formuotis regioninei savimonei.

Laikui bėgant keičiasi papročiai, tradicijos, tačiau kaita nevyksta kardinaliu būdu. Pavyzdžiui, kaip rodo Alinos Tomaševič ir Jono Mardosos (2007) atlikto pietryčių Lietuvos lenkų vestuvių tarpkultūrinio tyrimo rezultatai, ir šiuo metu tebėra pagrindas kalbėti apie 20 a. pabaigos – 21 a. pradžios lenkų vestuvių savitumą: čia vestuvių struktūrinių dalių apeigų pagrindą sudaro Dzūkijos vestuvių tradicijos, kurios kaip substratinis reiškiny susipina su kitiems Lietuvos regionams būdingais papročiais, tačiau atskiri vestuvių momentai praturtinami iš etninės Lenkijos perimtais papročiais.

Kalbos arba tarmės išlaikymą etnolingvistinė tapatumo teorija sieja su regioniniu gyventojų tapatinimusi (Giles, Johnson 1987). Aiškinantis šiuos subjektyviojo tapatinimosi klausimus, vykdomos reprezentatyvios didelių žmonių grupių apklausos (Aliūkaitė 2009: 166). Lingvistiniu požiūriu tokio reiškinio kaip dzūkų tarmė iš esmės nebėra⁵, todėl žmonių tapatinimasis su dzūkais kelia daug klausimų. Pasakymas „dzūkuojama“⁶ dar nereiškia atskiros tarmės įvardijimo. Anksčiau „dzūkais“ žmonės yra pravardžiaavę dzūkuojančius kaimynus⁷. Tiesa, dabar „dzūkas“ jau yra tapęs ir visai nepejoratyviniu savivardžiu: dzūkai esą tie, kurie vietoj *č*, *dž* tariantys *c*, *dz* (Bacevičiūtė ir kt. 2004: 76). Asta Leskauskaitė (2009: 38) pažymi, kad „[K]albėdamiesi su pirmąkart matomais arba mažai pažįstamais žmonėmis Marcinkonių ir aplinkinių kaimų gyventojai gali stengtis dzūkuoti mažiau (...). Tai būdinga ir kitiems pietų aukštaičiams“. Jeigu pietinės dalies dabartinio Dzūkijos etnografinio regiono gyventojai save ir pavadina dzūkais, tai šiaurinės dalies gyventojai to niekad nedarė anksčiau (plg. Bendorius, Mažiulis, Salys 1955: 302), nedaro ir dabar. *Dzūkuojančiais* juos pavadino kalbininkai dėl to, kad jų kalbai būdinga priebalsių *t*, *d* asibilizacija, dar vadinama dzūkavimu (Zinkevičius 1966: 139-141). Kaimynai jų „dzūkais“ niekada nevadino, nors ir pravardžiuodavo *cieksais*, *ciekiais*, *ciekininkais*, *ciekliais*, *cikiais*, *ciksėnais*, *ciktūnais*, *kapcijėnais* ir dar kitaip (Zinkevičius 2006: 142).

Pati didžiausia problema yra ta, kad nemažoje šio etnografinio regiono dalyje šnekama nelietuviškai – gudiškai ir lenkiškai, dar ir rusiškai (Rutkovska 2012), tačiau tos vietovės yra

⁵ Antanas Baranauskas 1898 m. buvo nubrėžęs panašias į 2003 m. Seimo patvirtintąsias Dzūkijos etnografinio regiono ribas (Барановский 1999: 34-35), o pačius dzūkus buvo padalinęs pusiau – į rytinius (Šalčininkų-Kernavės-Lińkmėnų-Tuřmanto linija) ir vakarinius (į pietus nuo Sangrūdės-Alytaūs-Kernavės-Šalčininkų) (komentarų žr. Zinkevičius 1999: 138-139).

⁶ Vietoje *č*, *dž* taria pučiamąjį priebalsį *c*, afrikatą *dz*, o prieš balsius *i*, *y*, *į* ir dvibalsį *ie* priebalsius *t* ir *d* irgi taria kaip *c* ir *dz*. Antanas Salys (1995; tai perspausdintas 1939 m. straipsnis apie Dzūkiją iš enciklopedijos) šio reiškinio atsiradimą aiškino kontaktais su gudais ir datavo 13-14 a., Zigmąs Zinkevičius linkęs šiek tiek vėlinti šį reiškinį (2006: 56-61).

⁷ Zinkevičius mano (2006: 142), kad *dzūkais* kaimynai pravardžiuodavo tuos, kurie tardavo *dzū* daugiskaitos kilmininko, pvz., *žėdzū*, ir dar kai kuriose kitose formose. *Dzūko* pavadinimas literatūroje pirmą kartą pavartotas palyginti neseniai, 1859 m. (ten pat).

integralios regiono dalys. Vadinasi, šiandieninėje situacijoje negalima apibendrinti visų šiam dabartiniam regionui priskiriamų vietovių gyventojų atsakymų ir išvesti vidurkį.

Neišleistas iš akių svarbiausias dalykas - visų (ir ne tik šiame regione) realiai egzistuojančių kalbų ir tarmių vartojimą valdo kodų kaitos mechanizmas (Gafaranga 2007: 281-283) – jis generuoja pakaitinį ar susikryžminantį tos pačios kalbos atmainų ar ir kitų kalbų vartojimą, o šio mechanizmo variklis – prestižas. Prestižą lemia socialiniai santykiai (Hymes 1971; Meyerhoff 2006: 37-38; Miliūnaitė 2010).

Kalbinių kodų (ypač neoficialiųjų, tautinių mažumų kalbų, tarmių) gyvybingumą gana tiksliai parodo namų aplinkos kalbinė elgsena. Nuo to, ar ta kalba bendrauja vaikai ir ar jie mokosi ta kalba, priklauso kalbos likimas (plg. Crystal 2005, 29-34).

3. Dzūkas ar ne dzūkas?

Kaip rodo giluminio interviu rezultatai, dzūkiškumo samprata aptartuosiuose trijuose Dzūkijos etnografiniuose regionuose - pietiniame dzūkiškajame, viduriniame daugiakalbiame ir šiauriniame aukštaitiškajame – skiriasi. Kalbantis su vietos gyventojais Alytaus, Varėnos, Druskininkų ir Lazdijų miestuose, t. y. *dzūkiškojoje* regiono dalyje, buvo justa, kad daugelis save laiko dzūkais. Vieni tai aiškina kilme, t. y. gimimo vieta, kiti – kalba ar tarme.

Pavyzdžiui, save dzūke dėl kilmės laiko 33 m. parduotuvės savininkė iš Varėnos (respondentė R), kuri taip atsako į tyrėjo T klausimą apie tautybę:

R - Lietuvė.

T - O pagal ką žmonės priskiria sau tautybę?

R - Pagal šak... Nu bent jau aš pagal savo šaknis. Tėvai, proseneliai, vis dėlto nuo to priklauso, aš manau. [...] Taip, kur gimiau, kur augau, kas mano tėvai, kas mano proseneliai. [...] Protėviai, nu čia tikrai nuo to.

T - Ir gimtoji kalba lietuvių?

R - Taip taip.

T - O dzūkų - ne gimtoji kalba?

R - Žinokit, iš tiesų irgi gimtoji, kadangi gimiau Dzūkijoje. [...] Ir todėl drąsiai galiu sakyti, kad ir gimtoji kalba dzūkų yra, nes iš tiesų gimus ir užaugus čia.

Labai panašiai svarsto ir jauna (25 m.) mokytoja iš Alytaus:

T - O, jeigu, sakyčiau, klausčiau, ar tapatintum save su dzūke? Ar galėtum pasakyti: aš – dzūkė.

R - Galėčiau.

T - Ir tada su kuo tapatintum? Nuo ko čia pareina?

R - Gimiau, užaugau Dzūkijoje, traukia tik Dzūkija [nusijuokia]. Studijavau Vilniuje, vis tiek grįžau į Dzūkiją. Miela, galbūt dėl to.

Ne tarmę, o gyvenamąją vietą svarbesniu veiksmu apsisprendžiant dėl priklausymo dzūkams laiko ir 39 m. tarnautoja iš Simno:

T - O jūs nelaikot savęs dzūke?

R - Nu, šiaip aš skaitau save dzūke, laikau, dzūke, taip... Vis tiek, aš čia gimus, augus...

T – Bet, sakot, nedzūkuojat...

R - Ne.

T - O dzūkė?

R - Nu, vis tiek, šitam krašte gyvenu [juokiasi].

Yra nepriešpriešinančių lietuvių su dzūkais: save tiek lietuviu, tiek ir dzūku laiko varėniškis 57 m. savivaldybės specialistas:

T - O save tapatintumėt su dzūku, jeigu klausčiau, kokia jūsų tapatybė? Galėtumėt pasakyti: „Dzūkas esu“?

R - O tai čia tokios... dzūkės. Tai... O koks skirtumas? Vis tiek juk dzūkas - lietuvis... [juokiasi].

Panašiai mano ir 57 m. tarnautojas iš Daugų⁸:

T - [...] kaip jūs jaučiatės, kokia jūsų tautybė?

R - Lietuvis-dzūkas.

T - O kodėl galite save apibūdinti ir lietuviu, ir dzūku, ar tai nesikerta jums?

R - Ką aš žinau, na, negali vien dzūkuose gyventi. Ir dirbdamas kažkokį darbą vis tiek reikia ne vien tarmiškai.

T - Bet čia tik kalbos klausimas, čia susiję viskas kartu, toks vienas dalykas: ir lietuvis, ir dzūkas.

R - Jeigu būtų galima būti tik dzūku, tai būčiau dzūkas.

⁸ Per anketinę apklausą Daugai nepateko į tiriamųjų miestų ar miestelių sąrašą, nes Dauguose gyvena mažiau nei 2000 žmonių: 2011 m. surašymo metu ten buvo tik 1 170 gyventojų.

24 m. tarnautoja iš Druskininkų irgi mano, kad džūkai – tai tiesiog lietuviai ir tiek:

T - Pirmiausia noriu paklausti, kokia jūsų tautybė?

R - Lietuvė.

T - Ne džūkė?

R - Džūkė, taip, džūkė.

T - Džūkė?

R - Mhm.

T - Tai pasakykit, kodėl taip sakot? Kad lietuvė ir kad džūkė? Kas čia nulemia jums tą tokį?..

R - Nulemia tai, kad ir tėvai abu džūkai, nėra jokių, nu, įsimaišę kitų ten aukštaičių ar kokių... Abu džūkai, tai tiesiog ir aš pati automatiškai... Ir pati, kadangi, nu, tėvai iš Druskininkų, nu, ir aš dabar Druskininkuose irgi jau galutinai apsistosiu... Tai va.

Visai panašiai šnekėjo ir 34 m. medikė iš Druskininkų:

T - O jūs nesat džūkė?

R - Aš? Džūkė.

T - Džūkė. Tai labiau lietuvė, ar labiau džūkė?

R - Tai o džūkai ne lietuviai [nusijuokia]? Dūkai lietuviai, man atrodo [nusijuokia].

Nepriešpriešino lietuviškumo su džūkiškumu ir 76 m. varėniškis: „*Lietuvis, tikras lietuvis ir džūkas.*“ Leipalingyje gimęs, bet daug metų Druskininkuose gyvenantis 50 m. tarnautojas mano, kad svarbiau yra būti lietuviu, o ne džūku: „*Lietuvis. Šiaip dabar neakcentuojama, ten suvalkietis ar džūkas ir ar aukštaitis, aš manau, čia ne pagrindinis dalykas.*“

Pastebėtina, kad nemaža esama ir tokių, kurie džūkiškumą labiau sieja su tarpe, o ne su gimimo vieta - taip mano 23 m. studentė iš Daugų:

R - Šiaip labiau tapatinu kraštą su tarpe, o aš nelabai, bent jau manau, kad aš nelabai džūkuoju, tai aš savęs taip grynai, aš su Lietuva labiau... Kad lietuvė, aš galiu pasakyti, bet ar džūkė, tai kaip... Taip tvirtai ne.

T - Čia reikia tarmės?

R - Man atrodo, kad... Man bent jau taip atrodo, kad per tarmę. [...]

Priklausymą dzūkams su tarme sieja ir 50 m. mokytoja iš Druskininkų:

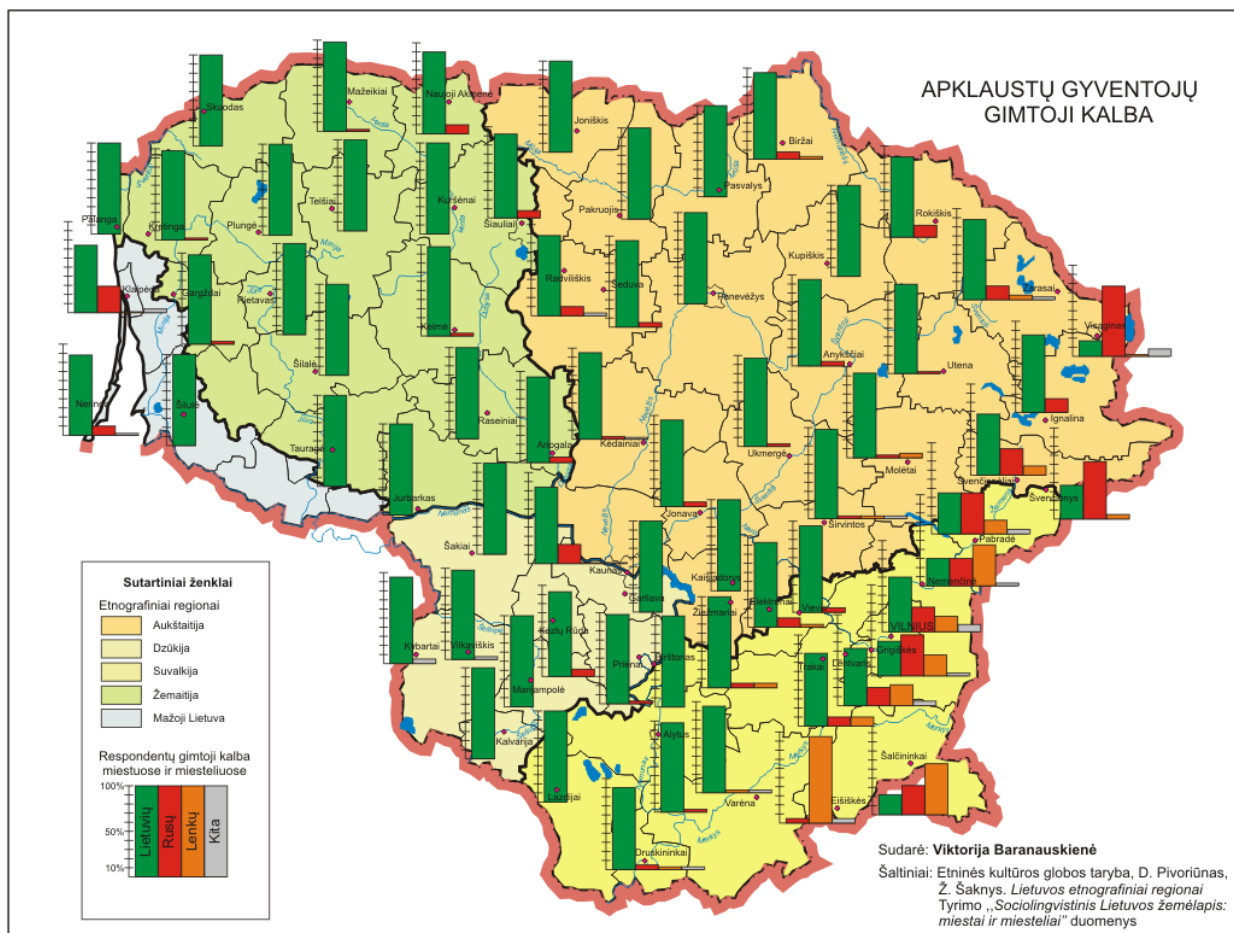
T - O šiaip jūs esat dzūkė, ar ne?

R - Taip taip, pagal tarmę dzūkė. Tai, sakysim, pagal tarmę.

Tarmių paplitimo požiūriu dzūkiškai daliai dar priklauso Šalčininkai ir Eišiškės, bet čia dabar vyrauja ne lietuvių kalba: kaip rodo čia nagrinėjamos 2011 m. atliktos anketinės apklausos duomenys, Šalčininkuose ir Eišiškėse lietuvių kalbą gimtąja laiko tik 11 % respondentų, kitas kalbas, t. y. rusų ir lenkų, atitinkamai 18 % ir 70 % (žr. 1 žemėl.). Be Šalčininkų ir Eišiškių, daugiakalbiais miestais ir miesteliais galima būtų laikyti Lentvarį, Trakus, Vievį, Grigiškes ir Elektrėnus, nelietuviškai kalbama ir kai kuriuose aplinkiniuose kaimuose (Čekmonas, Grumadienė 1993). Padėtis sparčiai keičiasi, 2011 m. lietuvių kalbą kaip gimtąją Vievyje, Elektrėnuose, Trakuose, Lentvaryje ir Grigiškėse deklaravo trys iš keturių respondentų - 74 %. Rusų kalbą gimtąja laiko 18 % apklaustųjų, o lenkų - 12 %⁹. Įdomu pastebėti, kad buvo ne tiek pat nurodžiusiųjų lietuvių tautybę ir lietuvių kalbą kaip gimtąją – pastarųjų būta daugiau: pavyzdžiui, priklausymą lietuvių tautybei Šalčininkuose nurodė 17 %, o lietuvių kalbą kaip gimtąją deklaravo šiek tiek daugiau – 22 %, Vievyje - atitinkamai 85 % ir 95 % respondentų. Kad ir kaip būtų, aptartojoje daugiakalbių (buvusių ar esamų) miestų grupėje lietuvių kalbos tarminis bendravimas su tėvais per apklausą deklaruotas nepalyginti rečiau nei dzūkiškoje grupėje, todėl Dzūkijos etnografiniame regione šalia dzūkiškos miestų grupės, kurią sudaro Alytus, Varėna, Druskininkai ir Lazdijai, buvo apsispręsta išskirti *daugiakalbę* miestų grupę ir į ją šalia Šalčininkų ir Eišiškių įtraukti Lentvarį, Trakus, Vievį, Grigiškes ir Elektrėnus. Šiai Dzūkijos regiono miestų grupei būdinga tai, kad respondentai visai nenurodė arba nedaug kas iš jų tenurodė bendraujantys su tėvais tarmiškai lietuviškai.

1 žemėlapis

⁹ Buvo nurodžiusių po dvi gimtąsias kalbas.

Apklaustų gyventojų gimtoji kalba

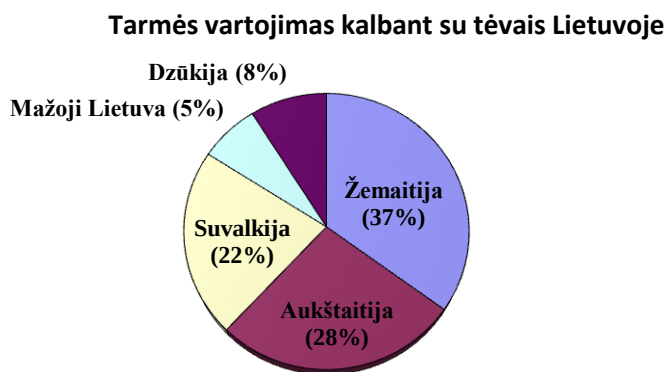
Trečioji miestų grupė, išskirta Dzūkijos etnografiniame regione, yra *aukštaitiška* – mat dalis šiam etnografiniam regionui priskiriamų dabartinių miestų yra aukštaičių tarmės paplitimo plote: Ignalina, Švenčionėliai ir Švenčionys. Iš aukštaitiškos grupės du miestai – Nemenčinė ir Pabrėdė – dėl daugiakalbiškumo buvo priskirti prie aptartosios daugiakalbės regiono dalies: juose 38 % respondentų lietuvių kalbą nurodė kaip gimtąją, tiek pat - rusų, 25 % - lenkų. Pagrindinės priežastys skirti šiuos du miestus į daugiakalbę grupę buvo jų praeitis – tiek juose pačiuose, tiek aplink šiuos miestus plytinčiuose kaimuose prieš kelis dešimtmečius, kai kur ir dabar, vyravo ne lietuvių kalba, o dabartinės apklausos respondentai nurodė visai nebendruojantys arba mažai bendruojantys lietuviškai tarmiškai su savo tėvais.

Dėl specifikos visai atskirai, ne šiame straipsnyje, apžvelgtini Dzūkijos etnografiniame regione atsidūrusiuose Vilniaus ir Visagino miestuose vykdytų apklausų rezultatai.

4. Tarmiškasis bendravimas su tėvais etnografiniuose Lietuvos regionuose¹⁰

Kaip paaiškėjo iš anketinės apklausos, respondentų nuomone, tik nedaugelis iš jų bendrauja su savo tėvais tarmiškai (žr. 2 žemėl.).: visoje Lietuvoje vidutiniškai kas penktas (21 %). Dažniausiai tarmiškai šeimose šnekama Žemaitijoje – 16-oje jos miestų ir miestelių taip nurodė kas trečias respondentas (37 %). Aukštaitijoje (19-oje tirtų jos miestų ir miestelių) tarmiškai bendraujantis su savo tėvais nurodė maždaug kas ketvirtas – 28 %, Suvalkijoje (10-yje miestų ir miestelių) – kas penktas – 22 %, mažiausiai – Dzūkijoje (17-oje miestų ir miestelių) – 8 % (žr. 1 diagr.). Pažymėtina, kad skirtinguose regiono miestuose rezultatai gali labai skirtis: pavyzdžiui, Aukštaitijoje esančiuose Biržuose keturi penktadaliai, net 80 %, respondentų nurodė tarmę kaip bendravimo su tėvais priemonę, Rokiškyje apie pusę – 57,50 %.

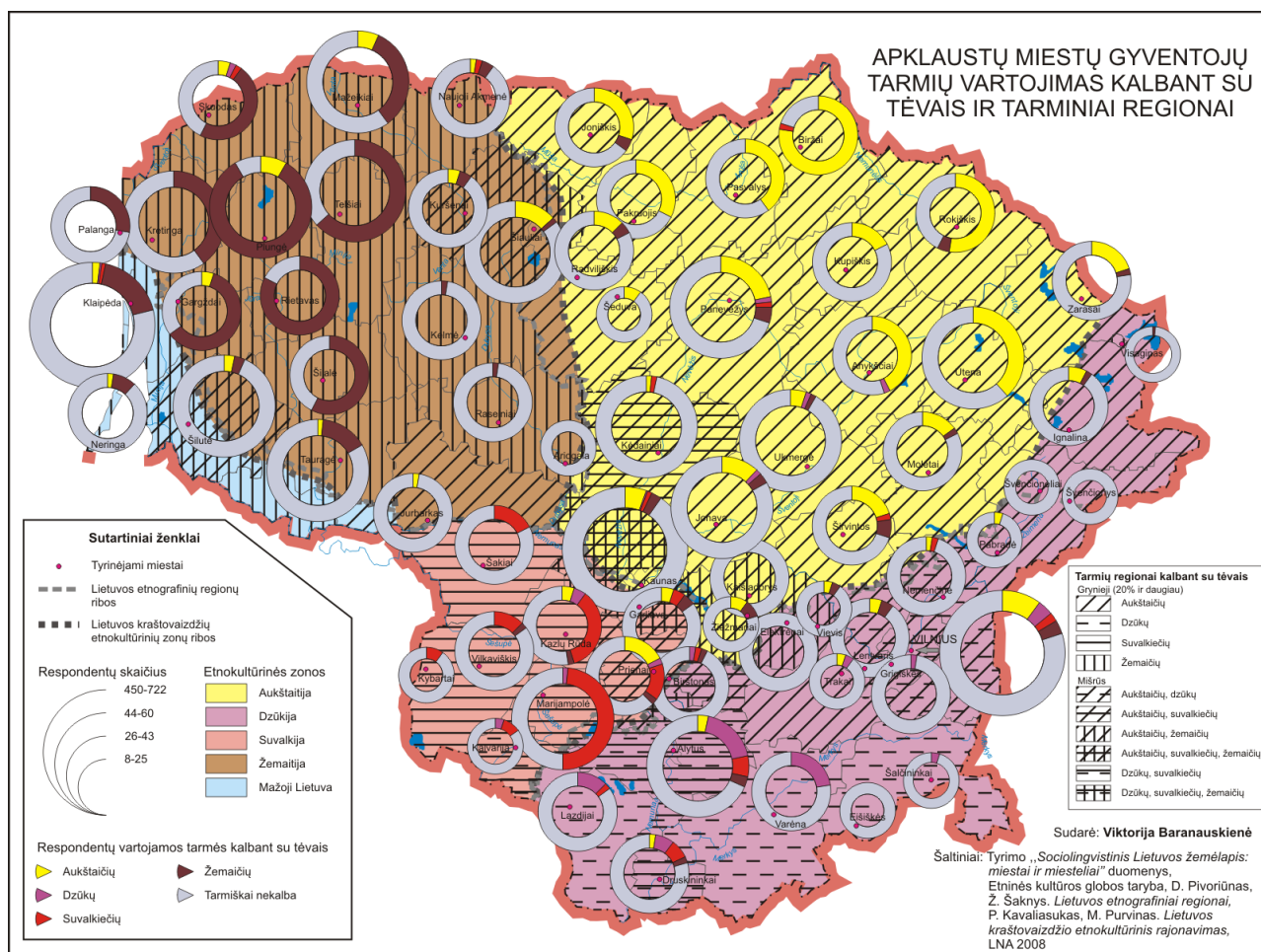
1 diagrama

Tokie tarmių nykimą rodantys rezultatai aiškintini niveliacijos procesais (Hinskens 1998), nes vietoj teritorinių tarmių vis labiau plinta ir įsigali bendrinė lietuvių kalba. Ne visame lietuvių kalbos plote niveliacija tolygi: pavyzdžiui, Žemaitijai būdingesni tarmės ir bendrinės kalbos priešpriešinimo procesai, panašūs į vykstančius Šveicarijos vokiškose tarmėse, plg. Christen 2008; taip pat itin dideliu savarankiškumu pasižymi Norvegijos tarmės, žr. Jahr 2008).

2 žemėlapis

¹⁰ Čia pateikiami suminiai apklausos duomenys apie tarminį bendravimą su tėvais Dzūkijos etnografiniame regione: nagrinėjami ne tik tų respondentų atsakymai, kurie pasisako bendraujantys tarmiškai, bet ir tarmiškai visai nemokančių arba tarmiškai bendraujančių labai mažai.

5. Tarmiškas bendravimas su tėvais Dzūkijoje:

„kaimietišškai nekalbėjom“

Nustatyti, ar tarmė gyvybinga, galima ištyrus vietinių žmonių nuomonę apie šeimos bendravimo kalbą. Dzūkijoje trys iš keturių (77 %) net vadinamosios dzūkiškos miestų grupės respondentų nurodė su tėvais iš viso nebendruojantys tarmiškai (žr. lentelę). Palyginus su Žemaitijos regiono rezultatais, iškart matyti esminis skirtumas: ten kas antras respondentas deklaravo bendraująs su tėvais tarmiškai (58 %; Kliukienė 2013: 95).

Lentelė. Tarminis bendravimas su tėvais dzūkiškoje regiono dalyje (%)

Miestai	Aukštaitiškai	Dzūkiškai	Suvalkietišškai	Žemaitiškai	Nekalba tarmiškai
Alytus, Varėna, Druskininkai, Lazdijai	2	15	4	2	77

Giluminio interviu duomenimis, Dzūkijoje išryškėjo tarmės ir bendrinės kalbos vartojimo vietos skirtumas: laikoma, kad tarmiškai dera šnekėti kaimo vietovėse, o miestuose – bendrine kalba, todėl kartais net priešpriešinama, pavyzdžiui, alytiškių ir aplinkinių kaimų gyventojų kalba (46 m. pardavėja iš Alytaus):

T - Ir jūs jau namuose taip tarmiškai... Ne?

R - Kaimietišškai nekalbėjom.

T - Kaimietišškai, netgi taip?

R - Taip. Nekalbėjom.

Kaimietiškumu dzūkavimas laikytas ir anksčiau:

R. - Ne, tikrai ne. Dabar tai to nėra, anksčiau gal mokykloj juokdavosi ten iš tų vaikų, kurie iš kaimo. Vaikai, mes, gal privengdavom. Gal kiti, miestiečiai, biški ir juokdavosi – dabar neprisimenu. Mes gal privengdavom ten taip kaimiškai kalbėti. (Druskininkai, 54 m. gydytojas).

Daugiau kaimui nei miestui tinkančia dzūkų tarmę laiko ir 17 m. moksleivis iš Daugų:

T - O tau neatrodo, kad šita tarmė labai susijusi su šituo kraštu, vietove?

R – Kaimuose - taip.

T - O Alytų?

R – Nežinau.

Nors Daugai yra nedidelis miestelis, kuriam tikrai nesvetima kaimiška aplinka, 23 m. studentė neigė net patį faktą, kad Dauguose ne tik ji pati, bet ir kas nors kitas iš jaunimo bendrautų tarmiškai. Ji nurodė, kad tarmė ten atliekanti tik fatinę kalbos funkciją, atskiri tarminės kalbos elementai esą vartojami tik kaip humoro priemonė:

R - Čia, man atrodo, čia yra Dauguos, kad nėra grynai tokių dzūkiškų jaunesnių žmonių. Nes nėra įstrigę, kad ar dzūkuotų moksleiviai, ar bendraklasiai... [...] kartais parašom „tep“, dar kažką tokio, bet ten toks grynai juokais.

Kad ir Druskininkuose, didesniame mieste, būtent jaunimui vis labiau tampa įprasta kalbėtis bendrine kalba, patvirtino 39 m. mokytoja:

T – [...] Kai kas sako, kad Druskininkuose jau nebekalba dzūkiškai?

R - Ne, ne, manau, kad yra kalbančių, tikrai, ypač vyresnio amžiaus žmonių, kurie gyvena pačiam mieste. Galbūt jaunimas ten mažiau vartoja. O mokiniai gal tik kokie pavieniai.

Jaunimo tarminį kalbėjimą neigė ir 17 m. mokinė iš Druskininkų:

T – O mokykloje, klasėj, negirdi, kad vienas daugiau kalba tarmiškai, kitas mažiau?

R – Nelabai mokykloje, nebent mokytojai kartais. Bet jie taip specialiai, nes visi mokytojai irgi dzūkai.

Tačiau kai kurie, ypač ne tokie jauni, pavyzdžiui, 48 m. valgyklos darbuotoja iš Daugų, ne tik neneigė tarmės vartojimo fakto, bet netgi tvirtino atvirkščiai: esą visi Dauguose šnekantys tik dzūkiškai:

R - Tai kad čia visi dzūkiškai šneka. Čia aš nežinau, kas šneka lietuviškai. Čia aš daugmaž kiek žinau, tai tikrai visi dzūkiškai.

Matyt, vienas ar kitas kalbos kodas vartojamas priklausomai nuo situacijos ir pokalbio dalyvių. Tiksliausiai tokią situaciją apibūdino 55 m. Daugų savivaldybės tarnautojas, atkreipęs dėmesį į kodų perjunginėjimo (code-switching) mechanizmą: „Pagrindiniai vis tiek kalbi bendrine kalba, bet jei vietinis, tada gal... O šiaip tai, aišku, demonstratyviai ne... Nerodai to dzūkiško dalyko.“

Panašiai aiškina ir 45 m. bibliotekininkė iš Varėnos:

R - O gal priklauso, kaip su žmogum bendrauji. Jeigu mane kalbina lietuviškai, aš tada stengiuos kalbėt literatūrine kalba, bet aš namie daugiausiai kalbu dzūkiškai.

Varėna yra kone dzūkiškiausia iš visų tirtų vietovių Dzūkijoje, bet ir ten toli gražu ne visuomet kalbama tarmiškai:

R – Čia tikrai mūsų senieji žmonės gal moka visiškai pilnai tarmiškai kalbėt. Mes jau taip nemokam, nors ne, didžiumą žodžių tai dzūkiškai šneku.

T - O vaikai moka?

R - Moka, bet jie jau, jie stengias tik namie. Dzūkiški žodžiai išlenda, o taip – ne. (45 m. bibliotekininkė).

Leipalingis, nedidelis, bet labai dzūkiškas miestelis (1552 gyventojai 2011 m.), bet ir jame, vietinio 49 m. verslininko nuomone, grynai dzūkiškai jau nešnekama:

T - O jūs su žmona bendraujat dzūkiškai, ar tokia jau bendrine kalba?

R - Bendrine tokia.

T - Ir su dukra irgi tokia bendrine kalba?

R - Jo. Kad čia gal seniau tėvai kalbėjo... Tam tikri žodžiai, o taip, kad būtų pilnai dzūkiška tarmė – tai nebuvo ir jų. Nu kaimuose, sakykim, dzūkiškai kap čia, kū čia. Vieną kitą žodį. O taip kad – tai ne, nežinau.

Druskininkuose ir Alytuje, didesniuosiuose Dzūkijos miestuose, tarminę aplinką gali būti suardžiusi ir gyventojų migracija (taip situaciją apibūdina 50-metė mokytoja): „*Būna, kad ta pati močiutė viena suinteresuota, kita nesuinteresuota dzūkiškai kalbėt. Vėlgi ten pagaliau nežinai, ar tu ją ten tikrą dzūkę sutikai, ar kokią ten visai ne dzūkę. O Druskininkuose yra tikrai didelė dalis ir žemaičių, ir suvalkiečių, ir aukštaičių pagaliau gyvena*“. Iš viso tik nedidelė dalis respondentų Druskininkuose tenurodė bendraujantys su savo tėvais dzūkiškai – tik 8 %, Alytuje irgi palyginti nedaug - 18 %. Be to, pažymima, kad bendraujant su tėvais irgi perjungiami kodai:

R - Jeigu taip iš tikrųjų, tai gal su mama kalbu, bet aš dzūkiškai pasakau tik vieną kitą frazę. Nematau reikalo šnekėt dzūkiškai, nes tie reikalai tokie skubūs būna, kad negalvoji - kartais dzūkiškai pasakai, kartais literatūriškai... (Druskininkai, mokytoja, 50 m.).

Sovietmečiu buvo skatinama atsisakyti tarminio kalbėjimo bendrinės kalbos sąskaita, nes išsilavinimo lygis buvo siejamas su bendrinės kalbos įvaldymo lygiu, o respondentų tėvai ir gyveno tuo metu. Nenuostabu, kad to proceso rezultatai ypač išryškėjo miestuose, kur gyvena daugiau išsilavinusių žmonių, todėl ilgainiui bendroji opinija kardinaliai nusigręžė nuo tarmių ir liko tik jų toleravimas:

T - *O moka tėvai taip tikrai dzūkiškai šnekėti?*

R - *Mm, nu tai moka, bet tiesiog neįprasta taip buvo kalbėti ir viskas. Šeimose ten kitaip buvo paplitę ir tiesiog taip kalbėdavo, nu ir taip susiklostė... (Druskininkai, mokytojas, 24 m.).*

Pačių gyventojų nuomone, tarmės akivaizdžiai traukiasi iš kasdienio gyvenimo. Savivaldybės tarnautojo iš Varėnos (57 m.) apibendrinimas tinka visam regionui: „*Varėnoj, čia, aš nežinau... Nelabai girdisi viešoj erdvėj, kad čia jau labai dzūkuotų.*“

Tarminis kalbėjimas/nekalbėjimas viešumoje priklauso ir nuo socialinės pačių kalbėtojų padėties: sociolingvistinė aksioma laikomas teiginys, kad socialinės skalės apačioje esantys daugiau šneka tarmiškai nei esantys šios skalės viršuje. Tarminės kalbos vengimas atvirkščiai proporcingai sietinas su tarmės prestižiškumu: viešai nekalbama neprestižinėmis tarmėmis (plg. Trudgill 1979: 9). Apskritai neaišku, kodėl vieni žmonės linkę pabrėžti savo išskirtinumą kalbos atžvilgiu ir išlaiko ją net kalbėdamiesi ne su savais, „svetimais“, o kiti ir su „savais“ nenori to daryti. Būtent nenori, nes apskritai kalbos/tarmės atstovai turi ištisą spektrą tokių kalbos priemonių, kad panorėję sugebėtų manipuluoti savo tapatybe (Llamas, Watt 2010: 1). Žmonės norėdami sugeba keisti savo tapatybę ir manipuluodami kalba, o tai jau priešingybė ilgai vyravusiai nuomonei, kad kalbą ir tapatybę siejantys ryšiai esantys nekintami, kad žmogų visuomet galima atpažinti iš jo kalbos (vadinamasis *šiboleto reiškiny*¹¹, žr. Suzanne Kemmer (2011)).

Dauguma (95 %) respondentų vadinamojoje daugiakalbėje regiono dalyje nurodė tarmiškai su savo tėvais nebendraujantys. Lietuvių tarmėmis su savo tėvais šiek tiek, kas dešimtas, kalbasi Lentvaryje, Trakuose ir Vievėje (po 10 %), dar mažiau, kas dvidešimtas (apie 5 %), - Šalčininkuose, Pabradėje ir Nemenčinėje, beveik niekas nurodė nebendraujantys dzūkiškai Grigiškėse (3 %), o Elektrėnuose ir Eišiškėse – niekas nebendraujas.

Vadinamojoje aukštaitiškoje Dzūkijos regiono dalyje (Švenčionių-Ignalinos) bendroji tendencija panašesnė ne į dzūkiškos dalies, o į daugiakalbės: anketose nurodoma, kad tarmiškai su tėvais iš esmės nebendraujama (97 %) arba tik vienas kitas nurodo bendraujas (2 %).

Apskritai dabartiniam lietuvių kalbos diskursui būdinga diglosijos situacija – kelių tos pačios kalbos atmainų vartojimas, tiesa, ne visuomet pakaitinis (Wardhaugh 2006: 88). Dažniau tarminė kalba ar niveliuotos jos atmainos, kaip ir bendrinė kalba su visomis savo atmainomis yra vartojamos tiesiog kodų kaitos principu: pramaišui tose pačiose situacijose (plg. Milroy, Li Wei 1995). Šalia ar drauge su diglosija (jeigu ją traktuojame tradiciškai – kaip socialiai žymėtų tos pačios kalbos atmainų ar skirtingų kalbų vartojimą skirtingomis aplinkybėmis) Dzūkijos regione

¹¹ Carmen Llamas ir Dominicas Wattas primena Biblijos pasakojimą, kaip keldamiesi per Jordano upę dviejų genčių kariai vieni kitus atpažindavę iš kalbos: vieni hebrajišką žodį ‘srovė’ tardavę *šibolet*, o kiti – *sibolet*.

konstatuotina dar ir dvikalbystė/daugiakalbystė. Jeigu pasirenkama tam tikroje situacijoje kalbėti viena kuria nors kalbos atmaina, o kitose situacijose kita, tai tos situacijos paprastai būna žymėtos, viena kuri nors aukštesnė socialinėje hierarchijoje, todėl pasirinktasis variantas vadinamas aukštesniuoju variantu, kita – žemesnė, atitinkamai variantas vadinamas žemesniuoju (plg. Wardhaugh 2006, 102-108).

6. Gražiausia tarmė: *ne „be be be“, o maloniai tas „dz, c“*

Daugiau kaip pusė (61 %) dzūkiškos Dzūkijos regiono dalies (Alytaus, Druskininkų, Lazdijų, Varėnos) gyventojų gražiausia tarmė laiko savąją, dzūkų (žr. 2 grafiką). Meiliai savo tarmę apibūdina 39 metų seniūnijos tarnautojas iš Varėnos:

T - O jum graži dzūkų tarmė?

R - Man tai labai graži. Švelni, ne „be be be“, o maloniai tas „dz, c“, tas mažybinis kalbėjimas. O žemaičiai, tai jie... [Nusijuokia]

Ypač meiliai apibūdinti dzūkų tarmę yra linkę tie, kurie nebegyvena jos teritorijoje, nes atsiranda nostalgijos efektas: kaip teigia 85 m. buvusi mokytoja, kilusi iš Merkinės, bet gyvenanti Simne, jos gimtinės kalba skambėjusi kaip muzika: „*o jau ten, tai žinot, cik, cik da cik, ką tu padarysi*“.

Bet ne visi be išlygų vertina dzūkų tarmę kaip gražiausią:

T - O jum asmeniškai graži ar negraži dzūkų tarmė?

R - Nu ne visi tie žodžiai taip jau limpa prie širdies [juokiasi], bet bet, bet yra ir visai gražių... (39 m. prekybininkė iš Simno).

Nors nė viena svetima tarmė nėra labiau vertinama nei kitos - aukštaičių, kaip ir suvalkiečių, patinka 12 % atsakiusiųjų, žemaičių – 6 % -, bet vis dėlto beveik kas trečiam Alytaus, Druskininkų, Lazdijų ar Varėnos gyventojui patinka ne sava, o svetima tarmė. Dažnai, kaip ši 24 m. padavėja iš Druskininkų, net nepateikia argumentų, kodėl patinka svetima tarmė:

T – Ar tau gražios tarmės, ar graži dzūkų tarmė?

R – Man nelabai patinka dzūkų tarmė.

T – O žemaičių?

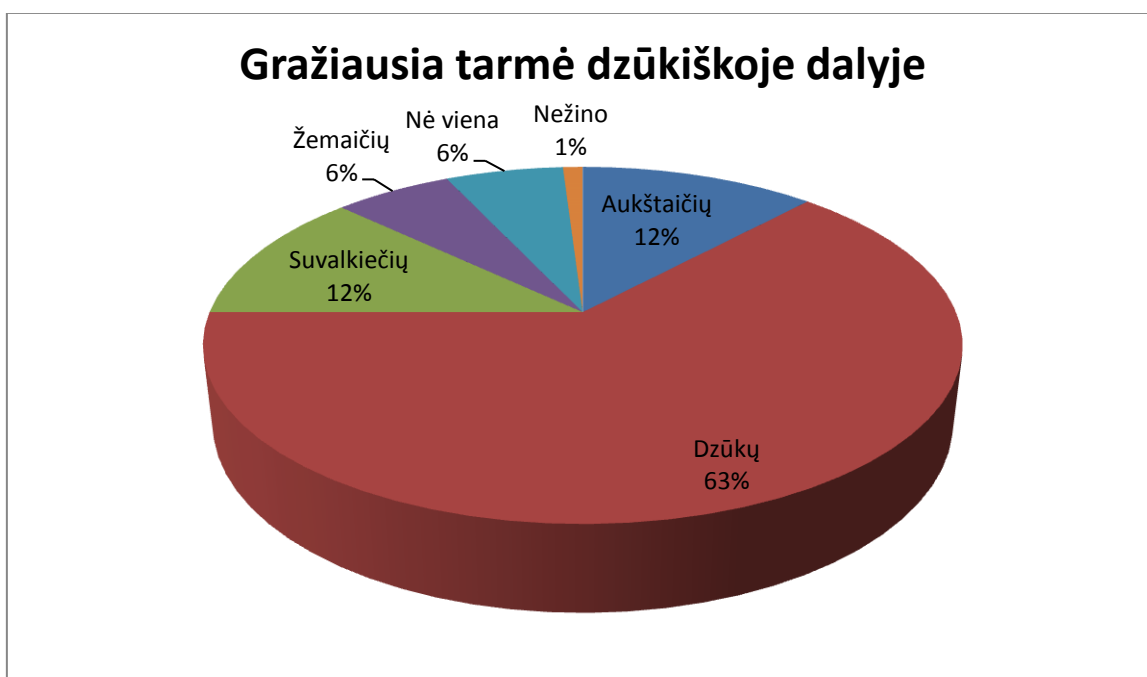
R – Man labai graži, nežinau kodėl, bet labai patinka.

Tarmės menkinimas gali būti paaiškintas ir sociologiškai: palyginus „savus“ ir „svetimus“ parodomas ne pasididžiavimas, o nusivylimas artimąja aplinka, kaip matyti iš 27 m. Druskininkų kirpėjos žodžių:

R - Nežinau, kai žemaičiai kalba, tai kažokie man visi žmonės atrodo geri, nieko pikto nepasako, žemaitiškai, atrodo, neįmanoma. Nu taip va yra. Dzūkų kitokia, ji su tokiais nukirtimais. Jo, žemaičių gražesnė.

Tik nedaugelis (7 %) arba iš viso neturi nuomonės, kuri tarmė gražiausia, arba nenurodo nė vienos.

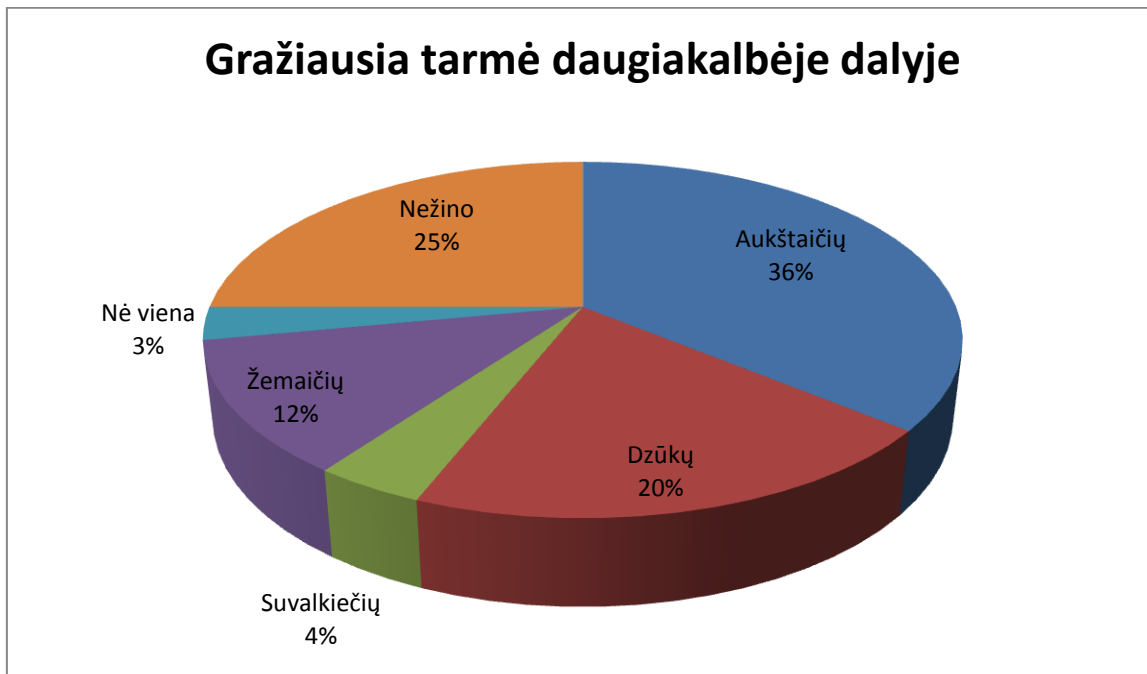
2 grafikas

Visai kitaip gražiausią tarmę renkasi daugiakalbės Dzūkijos regiono dalies (Elektrėnų, Grigiškių, Lentvario, Šalčininkų, Trakų, Eišiškių, Nemenčinės, Pabradės, Vievio) respondentai (žr. 3 grafiką). Visų pirma, čia daugiau yra nežinančių, kuri tarmė jiems gražiausia (25 %), arba nenurodančių nė vienos (3 %) – taigi kas ketvirtas jokiai tarmei nerodo sentimentų. Kita vertus, artimas ir aplinkoje vartojamas dzūkų bei aukštaičių tarmes kaip gražiausias nurodo beveik kas trečias - atitinkamai 20 % ir 36 % apklaustųjų. Tai, kad dalis (12 %) atsakiusiųjų kaip gražiausią

mini labai nutolusią žemaičių tarmę, galima būtų paaiškinti tuo, kad šiais atvejais nurodoma „kitokia“ nei bendrinė kalba, o ne artima, pažįstama ir vartojama tarmė.

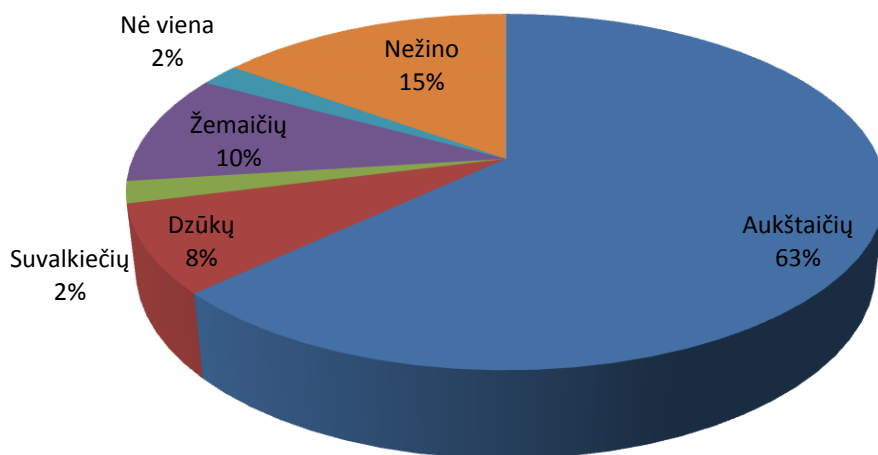
3 grafikas

Kaip ir galima buvo tikėtis iš vartojančių ar girdinčių aplinkinę tarmę, daugiau kaip pusė (63 %) aukštaitiškos Dzūkijos regiono dalies (Švenčionėlių, Švenčionių, Ignalinos) gyventojų gražiausia tarme laiko aukštaičių (žr. 4 grafiką). Kas penktas (20 %) kaip gražiausią nurodo kurią nors kitą nei aukštaičių tarmę: 10 % - žemaičių, 8 % - dzūkų, 2 % - suvalkiečių. Neteikiančių preferencijų nėra vienai tarmei 17 %.

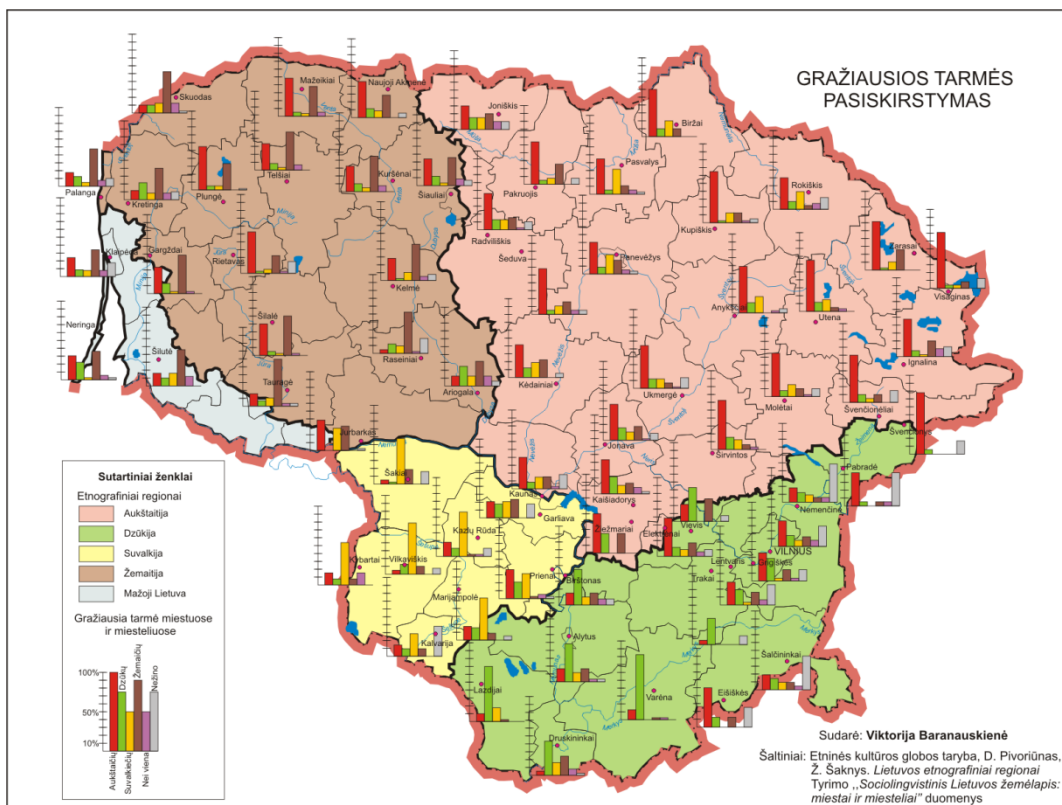
4 grafikas

Gražiausia tarmė aukštaitiškoje dalyje

Lyginant visų trijų Dzūkijos regiono dalių – dzūkiškos, daugiakalbės ir aukštaitiškos – atsakymus dėl gražiausios tarmės matyti, kad labai panašiai yra nusiteikę dviejų - dzūkiškos ir aukštaitiškos - dalių respondentai: abiejose savąją tarmę (dzūkiškoje dalyje dzūkų, o aukštaitiškoje aukštaičių) tik apie pusę iš jų (po 63 %) laiko gražiausia. Neišskiriančių nė vienos tarmės ir ten, ir ten nedaug: dzūkiškoje 7 %, aukštaitiškoje 17 %, bet kitas tarmes gražiausiomis laiko apie ketvirtadalis: dzūkiškoje dalyje 30 %, aukštaitiškoje – 20 % gyventojų. Tokie rezultatai rodo tam tikrą savos tarmės nuvertinimą, tarpais netgi jos gėdijimąsi. Palyginti dispersiškai išsisklaidę yra daugiakalbės Dzūkijos regiono dalies gyventojų atsakymai: kas trečias ketvirtas tai nepasirenka nė vienos tarmės kaip gražiausios (28 %), tai gražiausia laiko aukštaičių (36 %), tai dzūkų (20 %) tarmes – apibendrinus galima daryti išvadą, kad šios dalies Dzūkijos gyventojai nežino ar nenori žinoti, kuri tarmė jiems graži.

Siekiant palyginti tarmių vertinimą visuose Lietuvos regionuose – Aukštaitijoje, Žemaitijoje, Suvalkijoje, Dzūkijoje ir Mažojoje Lietuvoje – buvo nubraižytas „Gražiausios tarmės žemėlapis“ (sudarė Viktorija Baranauskienė, žr. 2 žem.), kuriame atsispindi anketinės apklausos rezultatai. Iš jo matyti, kad labiausiai kotiruojama yra aukštaičių tarmė Aukštaitijoje – kaip gražiausią ją nurodė pusė respondentų (51 %). Labai vertina savo tarmę ir suvalkiečiai, ir žemaičiai – atitinkamai 43 % ir 42 % ją laiko gražiausia, bet tik kas trečias dzūkas (33 %) gražiausia pripažino dzūkų tarmę.

7. Įprasčiausia tarmė: „jeigu dzūku gimei, dzūku ir numirsi“

Iškalbingi yra įprasčiausios tarmės pasirinkimo rezultatai: tikriausiai jie ir atspindi aplinkoje girdimą, jei pačių ir nevartojamą tarmę. Dzūkiškos Dzūkijos regiono dalies gyventojų atsakymai dėl įprasčiausios tarmės aiškiai koncentruojasi ties dzūkų tarme (žr. 5 grafiką), ją nurodė trys iš keturių respondentų (77 %). Kitas tarmes kaip įprastas nurodė palyginti nedaug gyventojų (18 %): iš jų 9 % nurodė aukštaičių, 7 % - suvalkiečių ir 2 % - žemaičių. Abejojančių dėl įprasčiausios tarmės pasirinkimo visai nedaug (5 %).

Tačiau pastebėtina, kad „įprasčiausia tarmė“ dar nereiškia „dažniausiai girdima“: tai reiškia, kad jeigu jau girdima tarminė kalba, tai ji paprastai būna dzūkų. Štai 76 m. pensininkė, į Alytų prieš daugelį metų atvykusi iš kaimo, neabejoja, kad dzūkiškai tinka kalbėti tiek kaime, tiek mieste:

R - Jeigu aš esu dzūkas, nu tai, man atrodo, kad ir šnekėc turiu dzūkiškai. Jeigu dzūku gimei, dzūku jau ir numirsi. Aš kokia buvau, aš kap buvau iš kaimo, aš tiek metų gyvenau miesti, ir man vis tiek, kap gimiau tokia, tokia ir mirsiu.

Bet ne visiems taip atrodo: 38 m. druskininkietė istorijos mokytoja apibūdindama tarmės situaciją, pabrėžia, kad tarmiškai jau nelinkusi šnekėti jaunesnioji karta, o ir apskritai viešai bendrauti tarmiškai nebesą įprasta:

T - O dabar su kuo nors dzūkiškai šnekat, ar nēr su kuo?

R - Nu su mama kartais. Nu gal kai kurie tik žodžiai, žinokit, jau dabar kažkaip sulietuvėjom. Su broliu lietuviškai. Su klasės draugais irgi lietuviškai.

T - Ar visada taip buvo, ar dabar tik taip?

R - Dabar kažkaip tai, gal kad, atseit, gėda. Jau ta karta kita užaugo, jau nēr su kuo nei bendraut.

Kad tarminė kalba traukiasi iš viešumos, parodo kodų kaita, kuri vyksta ir didesniuose miestuose, ir visai nedideliuose, tokiuose kaip Veisiejai:

T - Bet yra toksai skirtumas, kad viešumoj jau kalbama kitaip?

R - Tai yra ryškus skirtumas. Tarkim, kur nors išvažiuoji ar kažkokioje nors oficialioje aplinkoje Veisiejuose, tarkim, kalbam daugiau bendrine kalba, tarmiškai ne. (Veisiejai, moksleivė, 18 m.).

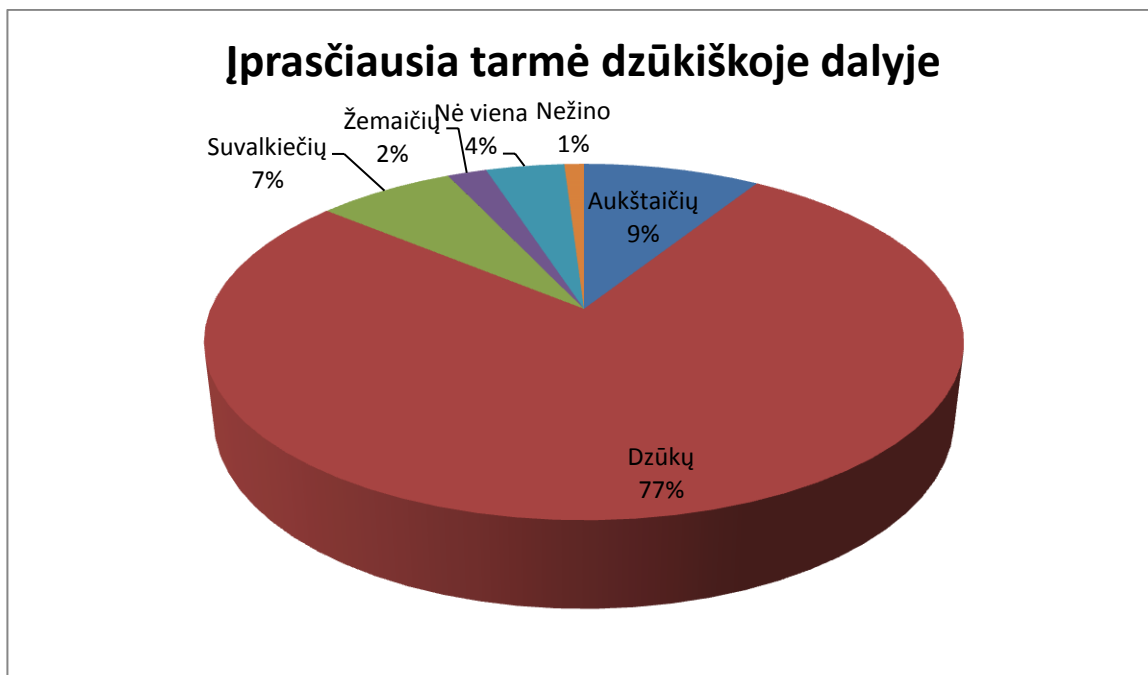
Ne tik jaunimas, bet ir vyresni stengiasi kalbėti bendrine kalba, nors jų dzūkiškumas dar girdėti, kaip pasakoja 61 m. muzikos mokytoja iš Varėnos, kad ir stengiasi jį nusišlėpti:

R - Bet šiaip tai mūsų kalba graži gi yra. Nors irgi, žinot ką, vat mintis šoka, kad žmogus su žmogum susitinki gi, ir kaimo žmogus, visiškai jau senas žmogus, jis stengiasi mažiau dzūkiškų žodžių vartot kažkodėl tai. Jis stengiasi lietuviškai daugiau kalbėt, nu man tai keista.

Kaip labiau įprastą bendrinę kalbą apibūdina ir 40 m. tarnautoja iš Simno:

R - Miestely, sakau, kur senesni žmonės, sakau, gal ir pavartoja tų daugiau dzūkiškų žodžių, bet bet vat jau jaunesni tai ne.

5 grafikas

Aiškinantis daugiakalbės Dzūkijos regiono dalies (Elektrėnų, Grigiškių, Lentvario, Šalčininkų, Trakų, Eišiškių, Nemenčinės, Pabradės, Vievio) gyventojų nuomonę dėl įprasčiausios tarmės (žr. 6 grafiką) vėl, kaip ir gražiausios tarmės pasirinkimo atveju, ketvirtadalis respondentų (28 %) nurodė nežinantys, kuri tarmė įprasčiausia. Taip yra todėl, kad šioje regiono dalyje rinktis dažniau tenka iš kalbų, o ne iš tarmių :

T - O kaip jūs bendraujat, labiau kokia kalba čia gyvendamas Trakuose?

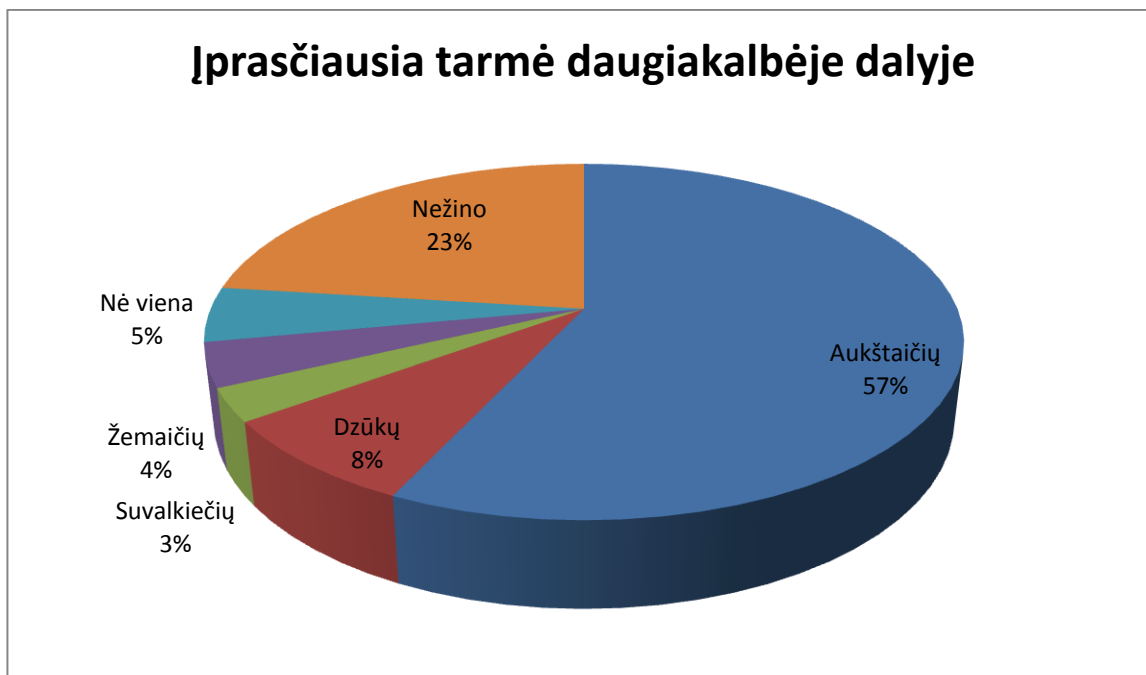
R - Lietuvių.

T - Su kaimynais kaip šnekat?

R - Irgi, lietuviškai viskas. (Trakai, moksleivis, 17 m.).

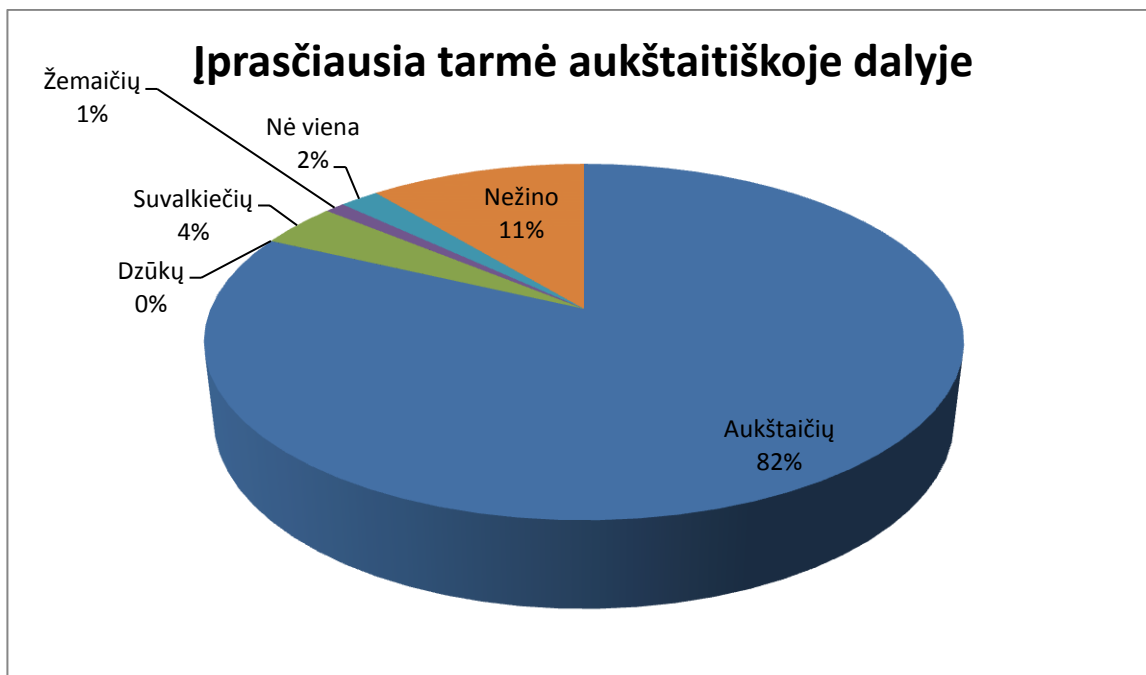
Pusė respondentų kaip įprasčiausią nurodė aukštaičių tarmę (57 %), o kitas tarmes – retas kuris: dzūkus pasirinko 8 %, žemaičius – 4 %, suvalkiečius – 3 % apklaustųjų.

6 grafikas

Aukštaitiškoje Dzūkijos regiono dalyje (Švenčionėliuose, Švenčionyse, Ignalinoje) gyventojams įprasčiausia yra aukštaičių tarmė – taip nurodė aštuoni iš dešimties paklaustųjų (82 %; žr. 7 grafiką). Aukštaitiškoje dalyje buvo daugiau nei dzūkiškoje nežinančių ar nenurodžiusių atsakymo dėl įprasčiausios tarmės – iš viso 13 % (dzūkiškoje tik 3 %). Pažymėtina, kad dzūkų tarmės kaip įprasčiausios nenurodė niekas – tai tam tikra prasme patvirtina rezultatų patikimumą, kadangi Dzūkijos etnografinio regiono aukštaitiškoje dalyje ir kalbininkų nuomone nešnekama dzūkiškai, ten iš tikrųjų vyrauja aukštaičių tarmė. Todėl ir suvalkiečių ar žemaičių paminėjimas kaip įprastos tarmės (4 % ir 1 %) iš tikrųjų gali būti laikomas tam tikru atsitiktinumu ar išskirtinumu.

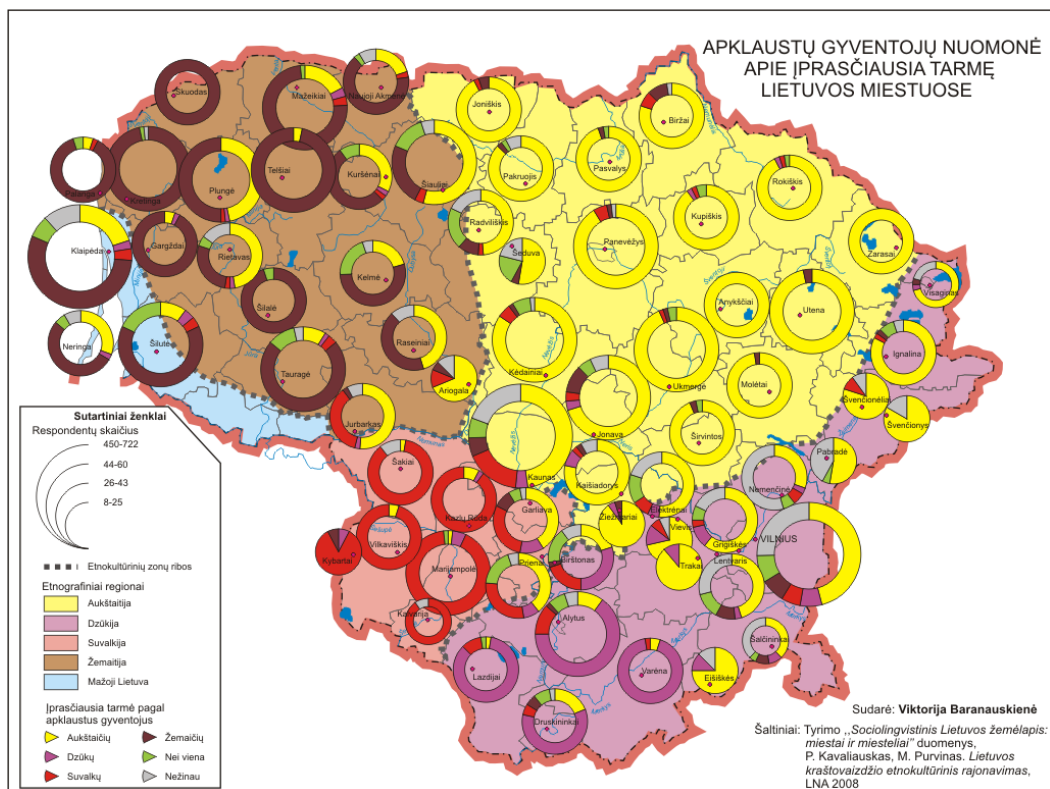
7 grafikas

Palyginus visų trijų Dzūkijos regiono dalių – dzūkiškos, daugiakalbės ir aukštaitiškos – atsakymus dėl įprasčiausios tarmės matyti, kad rezultatai labai panašūs į gautuosius klausiant dėl gražiausios tarmės: labai panašiai yra nusiteikę dviejų - dzūkiškos ir aukštaitiškos - dalių respondentai, o daugiakalbės dalies respondentų atsakymai išsiskiria. Dar dažniau nei gražiausia įprasta tarme šiose dviejose Dzūkijos dalyse laikoma savoji tarmė – dzūkiškoje atitinkamai dzūkų (77 %), o aukštaitiškoje – aukštaičių (82 %). Pusė daugiakalbės dalies gyventojų įprasčiausia laiko aukštaičių tarmę, o kas ketvirtas (28 %) iš viso nenurodo jokios tarmės kaip įprastos. Todėl tikėtina, kad apklausos rezultatai patvirtina realųjį tarmių vartojimą Dzūkijoje.

Visuose Lietuvos regionuose – Aukštaitijoje, Žemaitijoje, Suvalkijoje, Dzūkijoje ir Mažojoje Lietuvoje - įprasčiausia laikoma daugiau ar mažiau jų aplinkoje vartojama tarmė (žr. „Įprasčiausios tarmės žemėlapis“, žem. 3): Aukštaitijoje – aukštaičių (51 %), Žemaitijoje – žemaičių (64 %), Dzūkijos dzūkiškoje dalyje – dzūkų (77 %). Tačiau rezultatai ima keistis regionų paribiuose, didžiuosiuose miestuose ir, kaip Dzūkijos regiono atveju, daugiakalbėse zonose – daugėja nenurodančių kaip įprastos jokios tarmės (daugiakalbėje Dzūkijos regiono dalyje tokių buvo kas ketvirtas - 28 %) .

3 žemėlapis

8. Prestižas: „vaikai, jeigu šiandie gėdinatės šnekėt dzūkiškai, tai rytoj gėdinsitės lietuviškai“

Bendrinės ir tarminės kalbos skirtumai ne visuomet yra traktuojami taip pat: pavyzdžiui, tarmės atstovams tarmiškas kalbėjimas neretai daugiau asocijuojasi su leksika, kai kuriomis morfologinėmis ypatybėmis, o atvykėliai subtiliau reaguoja į fonetinius skirtumus, todėl kyla ir klausimo turinio suvokimo adekvatumo problemų. Gali pasidaryti neaišku, ar tik kai kuriais fonetiniais tarmiškais bruožais nuo bendrinės kalbos besiskiriantis kalbėjimas laikytinas bendrine kalba (plg. panašių procesų tyrimus Vokietijoje, pvz., Elmentaler 2008).

Štai 61 m. muzikos mokytoja iš Varėnos tarminį akcentą išvelgia ir fonetiniu, ir leksikos lygiu:

R - Kažkaip... Mmm... Ir ta kalba prie veido atrodo netinka, ir prie visko, ir, be to, vis tiek labai jaučiasi. Jau taip, atrodo, stengiasi pasakyt lietuviškai, bet vis tiek neišeina. Vis tiek, žiūrėkit, kokia galūnė, tai vėl kas nors, koks dzūkiškas žodis išsprūsta.

Vietinė 41 m. Simno seniūnijos darbuotoja pastebi, kad ir šiame nedideliame miestelyje bendrinė kalba tampa įprastesne nei tarminė:

T – Ar Simne šnekama dzūkiškai?

R - Nu, žinokit, mažai, va kiek aš bendrauju su žmonėm, tai mažokai. Nu, kaimi, ten jau kur sena močiutė, tai... Yra, kad ten...[dzūkų tarmę] pavartoja, bet taip, kad va vartotų tuos grynai tipinius dzūkiškus žodžius, tai mažai žmonių... Jau čia daugiau gal į kaimus gilesnius reikia, ten gal reikia ieškot. Čia net nežinau, kur prie Varėnos rajono, jau ten daugiau jie dzūkuoja...

Pirminio kalbos vertinimo ir nuostatų formulavimo prigimtis yra subjektyvi, todėl sociolingvistinio kalbos prestižo tyrimo ir jo analizės sėkmė priklauso tiek nuo tyrimo mokslinio lygio, atlikėjų profesionalumo ir rezultatų interpretacijos principų, tiek ir nuo to, ar tyrėjai atsakymus į klausimus interpretuoja taip pat, kaip respondentai. Prestižo nustatymo būdų yra nemažai (žr. visuomenės vertybinės orientacijos teorijų ir metodikos apžvalgą, pvz., Murphy, Ackermann, Handgraaf 2011), todėl svarbus motyvuotas pasirinkimas. Lietuvių tarmių prestižo sociolingvistiniai tyrimai aprašyti „Miestų ir kalbų“ dvitomyje (Kliukienė 2010; 2013; Ramonienė 2013; Dabašinskienė, Dagilytė 2013; Kalėdienė 2013). Dar lietuvių tarmių prestižas yra tirtas perceptyviosios dialektologijos metodu (pvz., Aliūkaitė 2010).

Daugelis apklaustųjų pokalbių metu buvo linkę pabrėžti sąmoningumą, jo ugdymą. Pavyzdžiui, 54 m. gydytojas iš Druskininkų pabrėžia mokytojų vaidmenį:

R: Dabar i dar tokį postūmį, kad tikrai nesisarmacinu dzūkuot ar ką. Vidurinėj mokykloj turėjau labai gerą mokytoją, lietuvių kalbos. Dabar mokytoja-ekspertė Eugenija Sidaravičiūtė. Jinai taip jau labai, jin spausdavo ant tautosakos, ant vietovardžių, ant kilmės, apklausinėt senus žmones, ir jinai va taip mums sakydavo, nors pati jinai ne dzūkė buvo, bet sakė: vaikai, jeigu šiandie gėdinatės šnekėt dzūkiškai, tai rytoj gėdinsitės lietuviškai.

Dzūkiškoje regiono dalyje beveik tiek pat yra manančių, kad prestižiškiausia tarmė yra sava, dzūkų (39 %, t. y. kas trečias), bet panašiai tiek pat jokios tarmės nelaiko prestižine – 34 % (žr. 8 grafiką). Tokie rezultatai paaiškina, kodėl, kaip pasakojo 61 m. muzikos mokytoja iš Varėnos, dzūkų tarmės kartais net gėdijamasi Varėnoje, labai dzūkiškame miestelyje:

R - Aš taip stengiausi lietuviškai pas jį šnekėti...

T - O kodėl taip stengėtės lietuviškai?

R - Aš nežinau kodėl... Bijojau reakcijos kitų. Kai šnekėsiu, tai gal už tai, kad ar nesupras manęs, arba galbūt netgi ir išsijuoks iš mano tos kalbos... Va ir kaimo žmogus, visiškai jau senas žmogus, jis stengiasi mažiau dzūkiškų žodžių vartot kažkodėl tai. Jis stengiasi lietuviškai daugiau kalbėt. Aš

manau, kad jie nori parodyt, kad jie galbūt irgi, nu, kaip tas senas žmogus sako, kad aš irgi moku truputį... Jau mokytojas esu ir sugebu pasakyti kitaip žodžius. Man taip bent tai atrodo.

Buvęs mokytojas iš Varėnos, 82 m., pastebėjo, kad tarminės kalbos gal ne tiek gėdijamasi, kiek ji nevartojama dėl to, kad mokykloje taip mokoma:

R - Varėna, dabartinė, jau nelabai dzūkuoja, kaip kad dzūkuoja senesnieji, senesnioji karta, o jaunesnioji karta jau daugiau eina prie lietuviškos kalbos, normalios. Gramatinės kalbos.

T - Ar jums atrodo, kad jie gėdijasi, ar kaip?

R - Ne ne, jie nesigėdija, bet jie visgi lanko gimnazijas, lanko mokyklas.

Tačiau požiūris gal šiek tiek keičiasi, nes, kaip pastebi 54 m. gydytojas iš Druskininkų, dabar jau ne visuomet tarmiškas kalbėjimas rodo menkesnį išsilavinimą:

T - Bet jūs matot dabar daug žmonių, jūsų darbas toksai, tai viešumoj per daug stengias nedzūkuot?

R - Ne, dabar biški žmonės daugiau. Daugiau tarmiškai kalba. Kažkaip anksčiau tai biški privengdavo, kažkaip buvo nepatogu, gal nemandagu, neišsilavinę skaitėsi, nežinau. Dabar jau ateina žmogus ir kalba dzūkiškai.

Kad vis dėlto Veisiejų jaunimas pakalba ir tarmiškai, patvirtina 18-metė moksleivė:

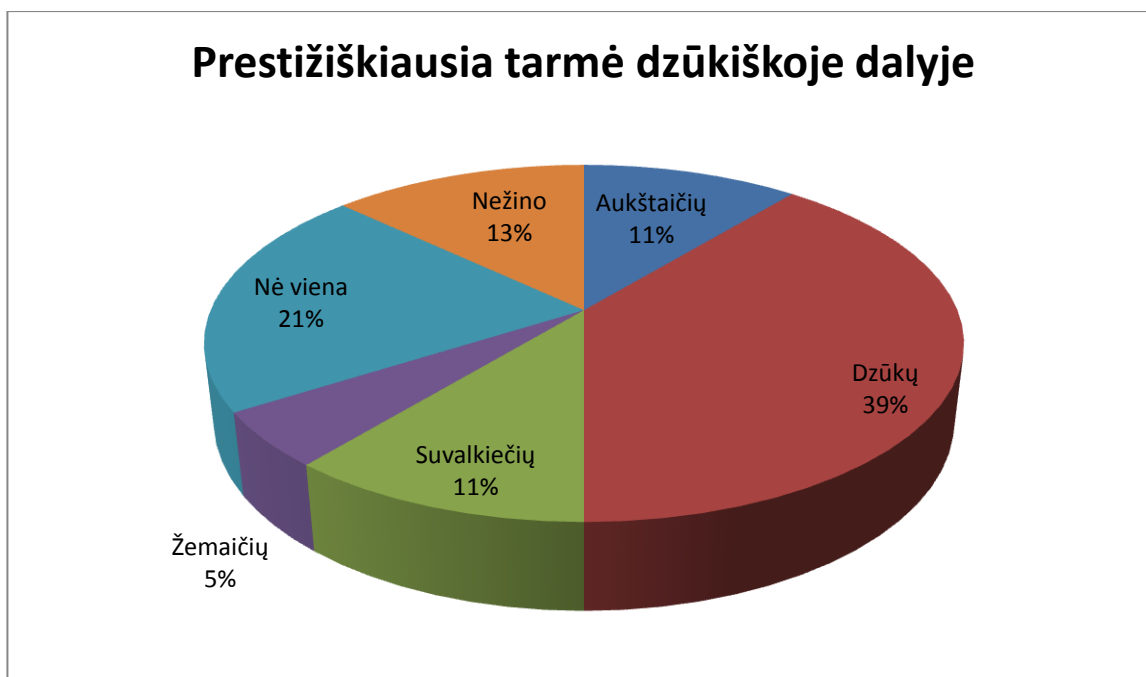
R - Kartais taip būna, kad nesupranta, ką mes pasakom, kai dzūkiškai pakalbam, jeigu kažkoks draugas ar draugė atvažiuoja ten iš Kauno, iš Panevėžio ar panašiai.

Faktą, kad jaunimas daugiau linkęs bent protarpiais kalbėti tarmiškai, paliudija ir druskininkietis 54 m. gydytojas:

R - Jau jie daugiau. Pavyzdžiui, mano jauniausiais daugiau kalba. Tai tas man visuomet žinutes dzūkiškai rašo. Aš jiems irgi parašau dzūkiškai. Kas girdėc, pavyzdžiui, parašau.

Nedaug kas, tik vienas iš dešimties, šioje regiono dalyje pripažįsta prestižiškomis arba aukštaičių (11 %), arba suvalkiečių tarmę (11 %), o žemaičių tarmės prestižas visai menkas (5 %).

8 grafikas

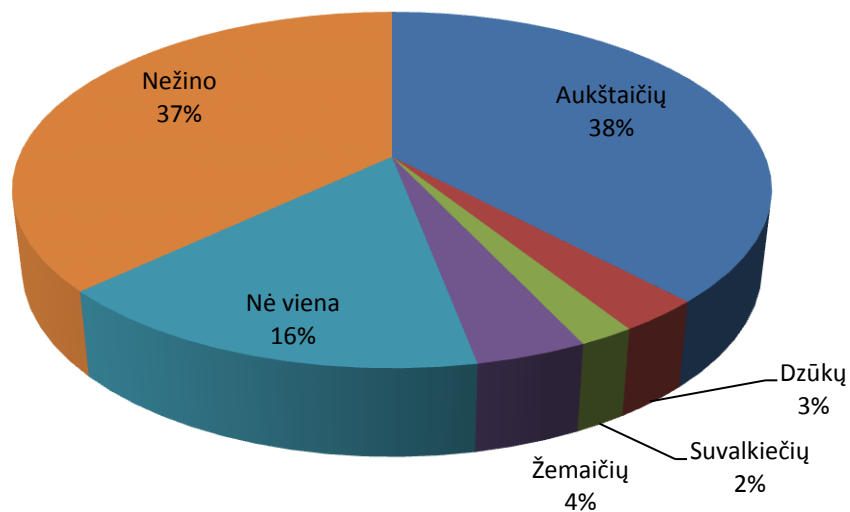
Visiškai suprantama, kodėl pusė (53 %) daugiakalbės regiono dalies apklaustųjų neišskiria nė vienos tarmės kaip prestižinės – nes ne visi jie patys kalba tarmiškai lietuviškai, kaip ir kiti jų aplinkoje (žr. 9 grafiką). Gydytojas iš Druskininkų, pasakodamas apie mišrius kaimus, užsimena net apie kalbų mišinį, savotiško pidžino formavimąsi (plg. Holm 2000):

R - Tai atitekėdavo kokia nors šita, nu gi sakydavo, gudė iš Baltarusijos. Yra tuose kaimuose, ir Jaskonyse yra. Ką reiškia kalba? Pavyzdžiui, jie čia gyvena, a ne? Tėvas, sakykim, lietuvis. Ir motina, nors ir ta vadinama gudė, aplinkoj ir jinai nori nenori – turi kalbėt lietuviškai. Ir jinai po biški pradeda, nu, tai juokingai. Nei gudiškai, nei lietuviškai dar nemoka. Toks akcentas. Kažkaip galūnes nukerta. Kaip ji čia sakydavo? To ko tu sakai? Kažkaip jos biški įmesdavo, biški gal baltarusiško. Tokių žodžių įkrisdavo jom, tokių tarpinių žodžių. Jom gal lengviau būdavo pasakyt.

Tačiau tas faktas, kad šios regiono dalies gyventojai gana prestižine (38 %) laiko tik vieną iš tarmių - aukštaičių, leidžia daryti prielaidą, kad ir šios imties atsakymai atspindi tikrąją padėtį. Kitos tarmės – dzūkų, suvalkiečių ir žemaičių – prestižinėmis nelaikomos (atitinkamai 3 %, 2 % ir 4 %).

9 grafikas

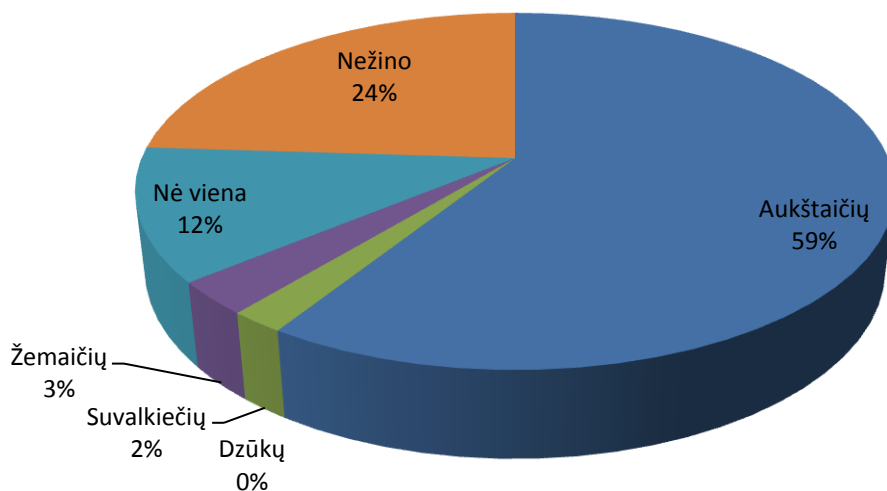
Prestižiškiausia tarmė daugiakalbėje dalyje

Kas antras aukštaitiškos regiono dalies gyventojas prestižiškiausia tarme laiko aukštaičių (59 %). Neišskiriančių jokios tarmės kaip prestižinės yra trečdalis (36 %). Neprestižinėmis laikomos dzūkų, suvalkiečių ir žemaičių tarmės (atitinkamai 0 %, 2 % ir 3 %) (žr. 10 grafiką).

10 grafikas

Prestižiškiausia tarmė aukštaitiškoje dalyje

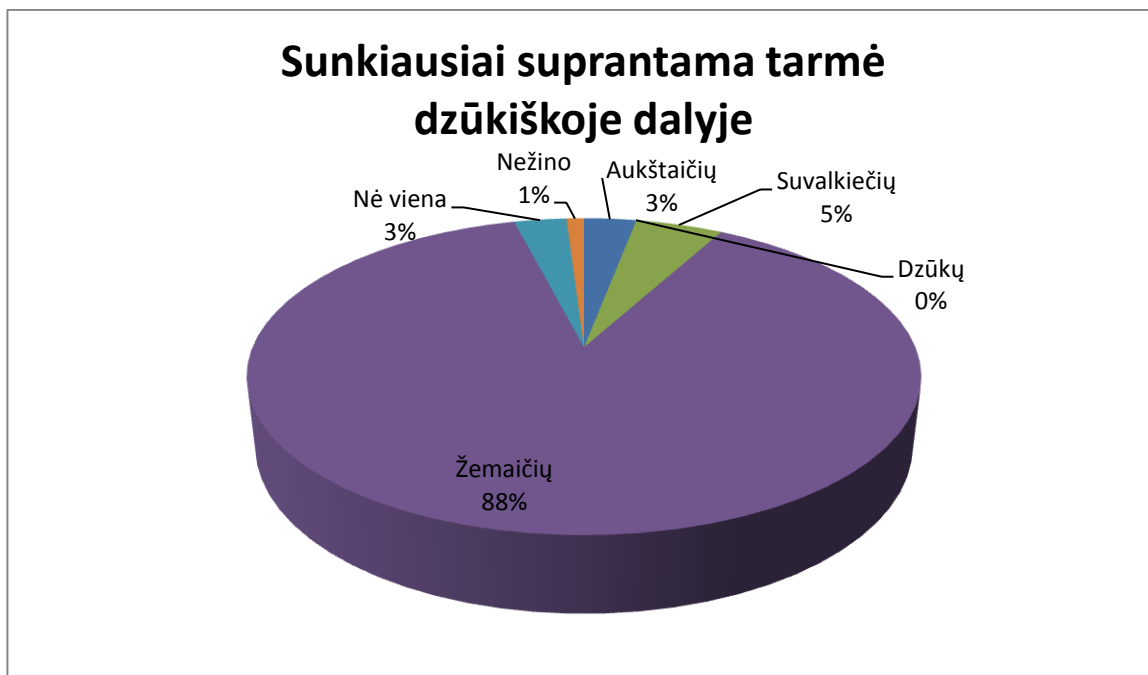
Sociolingvistinis visos Lietuvos prestižiškiausios tarmės žemėlapis atspindi didelę atsakymų dispersiją ne tik Dzūkijos etnografiniame regione, bet ir kituose. Aukštaitijoje aukštaičių tarmę prestižine laiko pusė gyventojų (51 %), Suvalkijoje suvalkiečių – taip pat pusė (47 %), bet Žemaitijoje žemaičių – jau tik kas ketvirtas (26 %), o visame Dzūkijos regione dzūkų tarmę – tik kas penktas ar šeštas (18 %).

4 žemėlapis

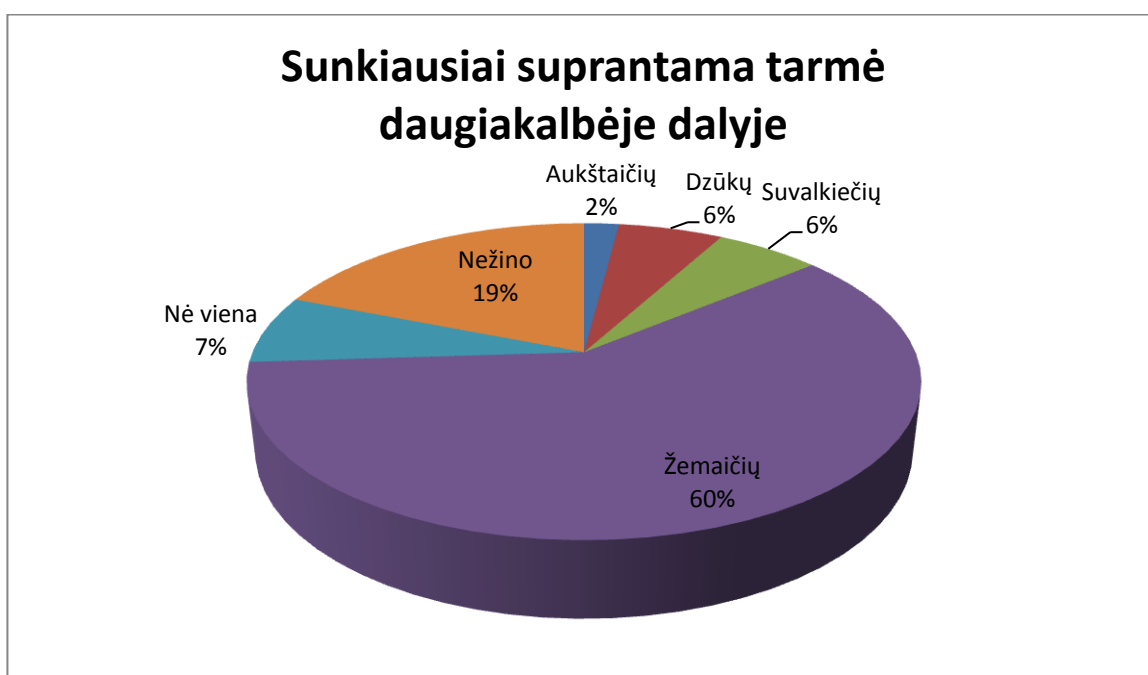
9. Sunkiausiai suprantamos tarmės: „sunkiausia šiaip kalba žemaičių“

Gana aišku, kodėl absoliuti dauguma (88 %) dzūkiškos regiono dalies respondentų sunkiausiai suprantama laiko žemaičių tarmę (žr. 11 grafiką) – jie negirdi žemaitiškai kalbant aplinkui, o kur nors išgirdę ne viską gali suprasti. Štai 39 m. varėniškis buhalteris sakė, kad „*Sunkiausia šiaip kalba žemaičių, supratimo atžvilgiu, nes, pavyzdžiui, atvažiavo sūnus ir tėvas, tai sūnaus vis tiek jau kalba kita buvo, o su tėvu aš visai nesusikalbėjau... Nesupratau*“.

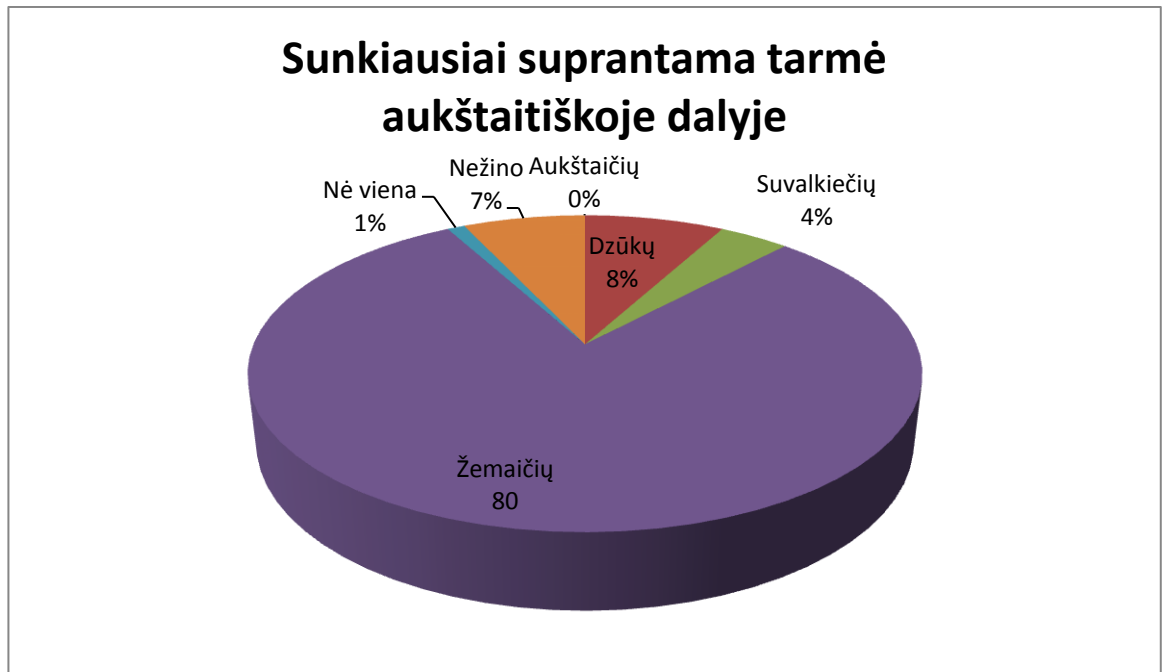
Panašių rezultatų kaip ir dzūkiškoje dalyje gauta apklausus daugiakalbės regiono dalies atstovus (žr. 12 grafiką): sunkiausiai suprantama laikoma žemaičių tarmė (60,12 %). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad prasčiau lietuviškai mokančiame regione kas penktas gyventojas (18,98 %) apskritai neturėjo nuomonės dėl tarmės suprantamumo, todėl natūralu, kad daugiausiai tokių būta tuose miestuose, kur dažniau bendraujama nelietuviškai (Nemenčinėje, Šalčininkuose, Eišiškėse, Pabradėje).

12 grafikas

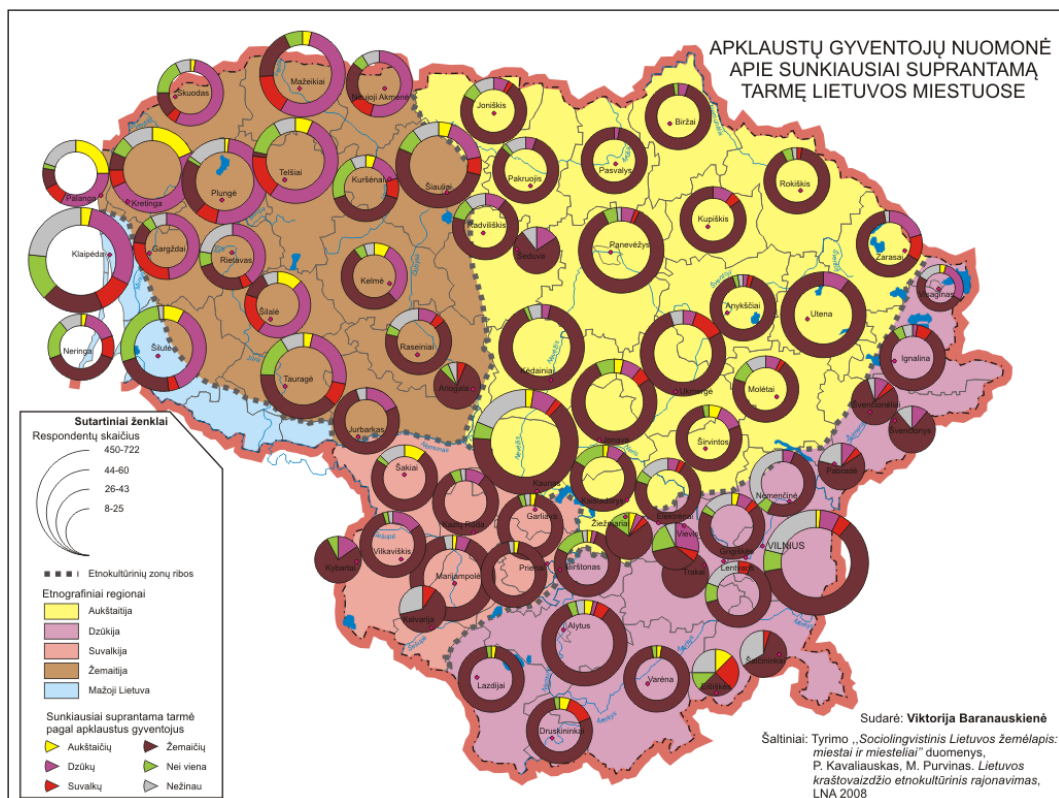
Kaip ir dzūkiškoje, taip ir aukštaitiškoje regiono dalyje sunkiausiai suprantama daugumos laikyta žemaičių tarmė (žr. 13 grafiką) – taip nurodė aštuoni iš dešimties (80 %).

13 grafikas

Išskyrus Žemaitiją, visuose regionuose kaip sunkiausiai suprantama nurodoma žemaičių tarmė – tai kelia pasitikėjimą apklausos rezultatais, ne iš tikrųjų žemaičių tarmė lingvistiniu požiūriu yra labiausiai nutolusi tiek nuo bendrinės lietuvių kalbos, tiek ir nuo visų kitų lietuvių tarmių. Tai, kad daugiakalbės Dzūkijos dalies rezultatai dėl tarmių suprantamumo tokie dispersiški, tik patvirtina prielaidą, kad tarmės šioje zonoje apskritai nerelevantiškos – čia svarbesni skirtumai tarp kalbų.

5 žemėlapis

10. Tarmės ateitis: skatinti domėjimąsi ar nesikišti?

Pusė dzūkiškos regiono dalies gyventojų labiau nusiteikę skatinti vaikus ir jaunimą kalbėti tarmiškai (61 %) nei neskatinti (23 %), neturinčių nuomonės šiuo klausimu palyginti nedaug, kas šeštas – 16 % (žr. 14 grafiką).

62 m. vairuotojas iš Lazdijų vaikų mokymą kalbėti tarmiškai laiko savaime suprantamu dalyku: „*Kaip tėvai, taip ir vaikai kalbės.*“

Tačiau esama ir tokios nuomonės, kad tarmė tik trukdanti išmokti bendrinės kalbos – taip tvirtino 28 m. buhalterė iš Druskininkų:

R - Bet čia irgi yra tas dalykas, kad nu ta dzūkų kalba, inai priveda paskui prie netaisyklingo kalbėjimo, kur paskui visokiose mokyklose kaip tik mokina, kad lietuviškai reikia... Nežinau, aš kai atsimenu, kaip pas mus mokino, tai būdavo, kurie ten labai tarmiškai, tai jie ten, kur trumpos ar ilgos raidės, ten paskui jas maišo.

Gydytojas iš Druskininkų (54 m.) paaiškino, kodėl seniau mokykloje reikalavdavo nekalbėti tarmiškai – tam, kad gerai išmokyti bendrinę kalbą:

R - Jinai buvo lietuvių kalbos mokytoja, reikalaudavo mūs kalbėt lietuviškai. Nors jinai dabar pati, reiškia, skaito, kad tas tarmes reikia žinot.

T - O koks argumentas tada būdavo, kad reikia nekalbėt dzūkiškai?

R - Kad nedarytų klaidų rašydami. Suprantat? Nes tarmiškai kai pradeda kalbėt – taip ir būdavo, taip ir darydavo tas klaidas: kietai taria, tai ir rašo – rankų, kojų. Man sopa kojų.

Bibliotekininkė iš Lazdijų (56 m.) vaikų nemokėjimą kalbėti tarmiškai irgi sieja su mokykla, o padėtį vertina pesimistiškai:

R - Mūsų vaikai jau nemoka dzūkiškai. Už tai, kad juos mokykloj mokina literatūriškai šnekėt. Nėra pas mus to, kas dzūkų tarmį kad propaguotų. Kodėl žemaičiai turi tą viską? Jie visi, tiesiog jie moka savo tarmę. O pas mus jau perlaužia vaikus lietuvių kalboj ir jau ne dzūkas.

Tokį pastebėjimą patvirtino ir 33 m. parduotuvės savininkė iš Varėnos:

R – Vaikui mano vienuolika metų, tai paklausia, ką čia tas žodis dzūkiškas reiškia. Ir taiso mane, kad netarmiškai reikia.

T - O kaip motyvuoja, kodėl čia reikia pataisyti?

R - Nes mokytoja, mokytoja sakė, kad lietuviškai, ne dzūkiškai kalbėtų...

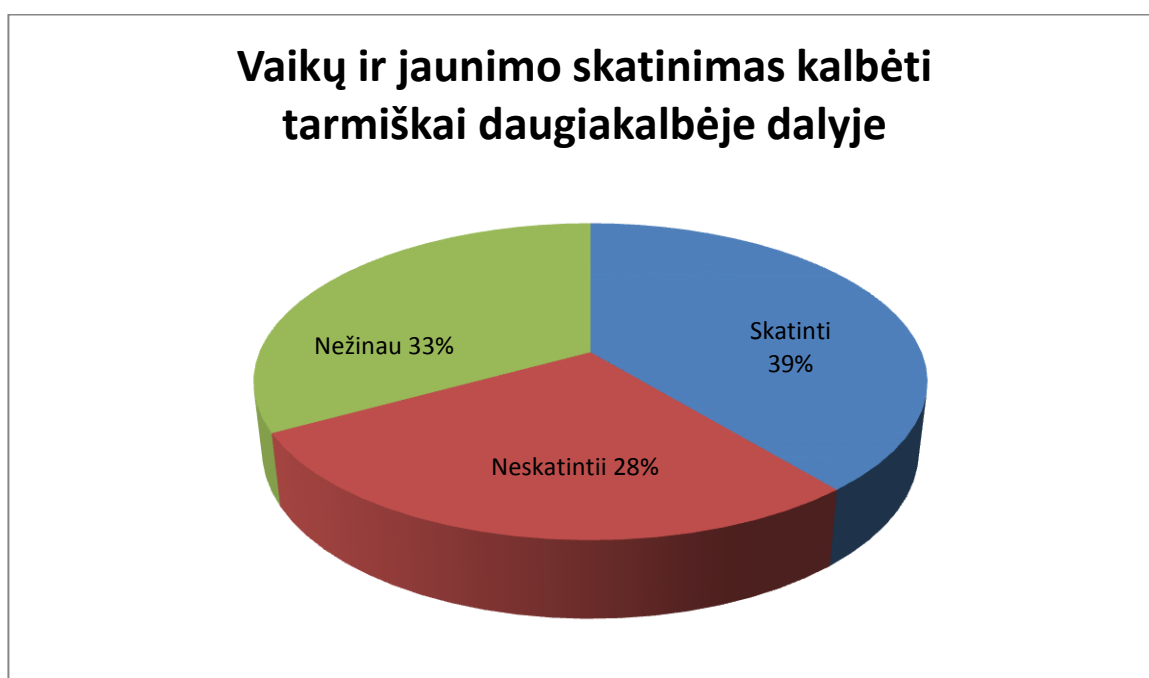
Kas šeštas iš klaustųjų iš viso nenorėjo atsakinėti į šį klausimą – tokių buvo 16 %.

14 grafikas

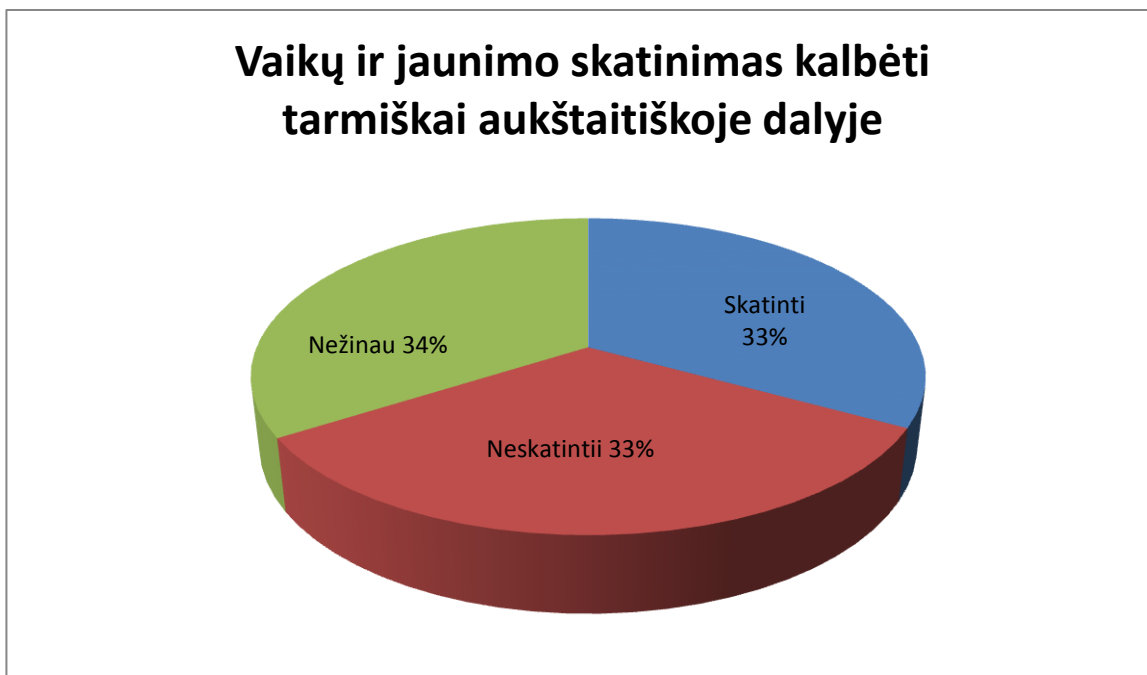
Daugiakalbėje regiono dalyje mažiau nei dzūkiškoje, trečdalis, nusiteikusių skatinti jaunimą kalbėti tarmiškai (39 %), kas ketvirtas nusiteikęs neigiamai (28 %), o kitas trečdalis nenorėjo ar nežinojo, ką atsakyti (33 %) (žr. 15 grafiką). Toks tolygus atsakymų pasiskirstymas rodo, kad šios regiono dalies gyventojai apskritai neturi tvirtesnės nuomonės tarminio kalbėjimo klausimu.

15 grafikas

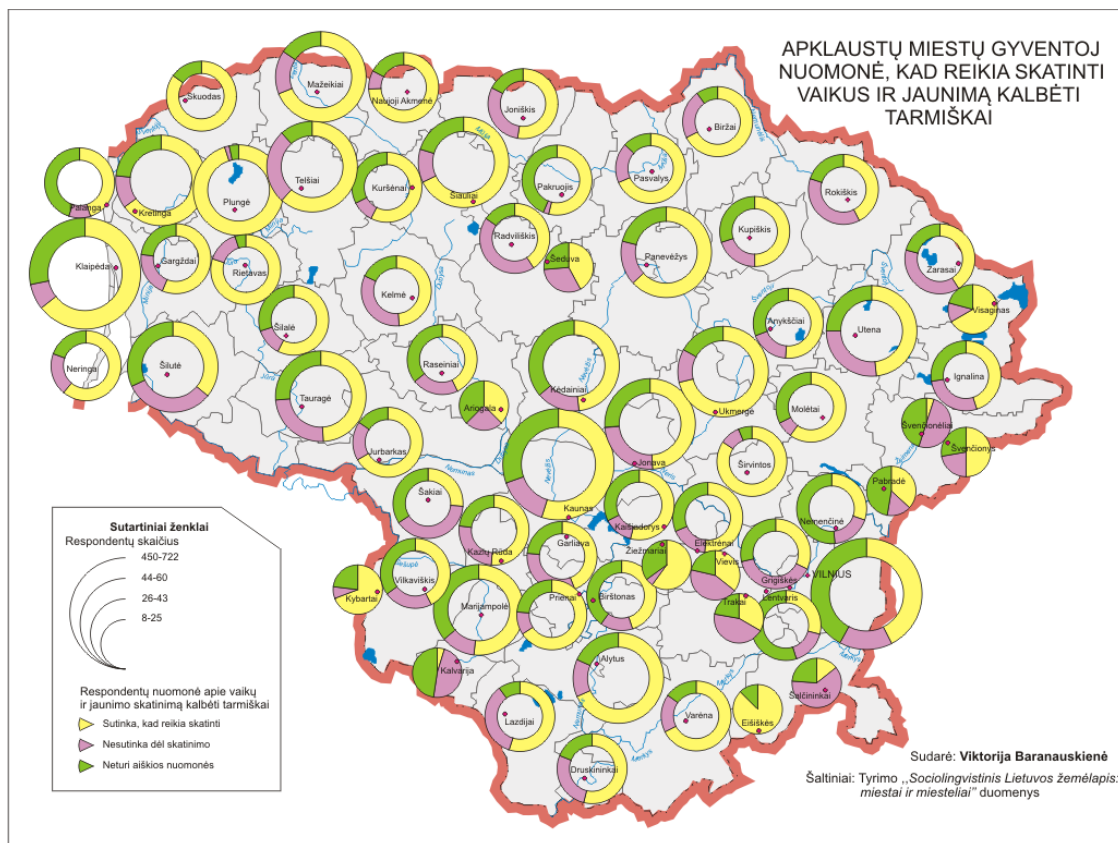
Aukštaitiškoje regiono dalyje atsakymai pasiskirstę panašiai, kaip ir daugiakalbėje dalyje, po lygiai kiekvienam atsakymo variantui (žr. 16 grafiką) – tvirtesnės pozicijos dėl skatinimo mokytį jaunimą tarmių neišreikšta.

16 grafikas

Pažvelgus, kaip į šį klausimą buvo atsakinėjama Lietuvos mastu, matyti, kad, grubiai paskaičiavus, kas antras buvo linkęs siūlyti skatinti jaunimą mokytis kalbėti tarmiškai: Aukštaitijoje tokių buvo pusė respondentų (54 %), Žemaitijoje - šiek tiek daugiau nei pusė (64 %), Dzūkijoje – beveik kas antras – 44 %, Suvalkijoje, kurioje ne visada skiriama bendrinė kalba ir suvalkiečių tarmė - daugiau nei trečdalis (36 %) (žr. 10 žemėl.).

10 žemėlapis

Apibendrinimas

1. Vadinamieji tarmės išlaikymo ir nykimo reiškiniai tirti organizavus reprezentatyvias didelių grupių apklausas, nes atskirų žmonių nuomonės šiuo klausimu pernelyg įvairuoja. Šiandieninėje situacijoje negalima apibendrinti visų dabartiniam Dzūkijos regionui priskiriamų vietovių gyventojų atsakymų ir išvesti vidurkį: pasitvirtino socialinių tinklų teorijos prielaida, kad jei žmonių nesieja tarpusavio ryšiai, tai ir jų kalba nebūna supanašėjusi. Į klausimą apie Dzūkijos etnografinio regiono gyventojų tapatinimąsi su dzūkais ir jų tarme vienareikšmiško atsakymo negauta, nes šis regionas tarmių vartojimo požiūriu šiandien susideda iš trijų gana skirtingų dalių: 1) dzūkiškos su Alytaus, Varėnos, Druskininkų ir Lazdijų miestais; 2) daugiakalbės su Lentvario, Trakų, Vievio, Nemenčinės, Pabradės, Šalčininkų, Grigiškių, Elektrėnų ir Eišiškių miestais ir 3) aukštaitiškos su Ignalinos, Švenčionių ir Švenčionėlių miestais.
2. Dzūkijoje tarmiškai su tėvais nurodė bendraujantys tik 8 % gyventojų (tuo tarpu vidutiniškai visoje Lietuvoje – 21 %, t. y. kas penktas). Giluminio interviu duomenimis, Dzūkijoje išryškėjo tarmės ir bendrinės kalbos *vartojimo vietos* skirtumas: laikoma, kad tarmiškai dera šnekėti kaimo vietovėse, o miestuose geriau bendrine kalba: „Mes gal privengdavom ten taip kaimiškai kalbėti“ (gydytojas iš Druskininkų, 54 m.).

3. Gražiausia tarme daugiau kaip pusė (61 %) dzūkiškos regiono dalies gyventojų laiko savąją, kaip labai gražią ją apibūdina 39 m. seniūnijos tarnautojas iš Varėnos: „*Labai graži. Tai tokia... Švelni, ne „be be be“, o maloniai tas „dz, c“, tas mažybinis kalbėjimas. O žemaičiai, tai jie...“*
4. Labai iškalbingi yra įprasčiausios tarmės pasirinkimo rezultatai: tikriausiai jie ir atspindi aplinkoje girdimos, jei pačių ir nevartojamos tarmės paplitimą. Dzūkiškos regiono dalies gyventojų atsakymai koncentruojasi ties dzūkų tarme, ją nurodė trys iš keturių respondentų (76 %). Aukštaitiškos dalies absoliuti dauguma respondentų - 82 % - įprasčiausia laiko aukštaičių tarmę. Daugiakalbėje regiono dalyje, kur rinktis dažniau reikia iš kalbų, o ne iš tarmių, buvo dar didesnis neturinčių atsakymo dėl įprastos tarmės skaičius, ketvirtadalis (25 %).
5. Dzūkiškoje regiono dalyje nė pusė respondentų nelaiko prestižine dzūkų tarmės - tik 39 %. Panašiai yra ir aukštaitiškoje regiono dalyje - trečdalis (36 %) jokios tarmės nelaiko prestižine. Tai, kad pusė - 53 % - daugiakalbės regiono dalies apklaustųjų neišskiria nė vienos tarmės kaip prestižinės, aiškinama retu tarmių vartojimu jų aplinkoje.
6. Nors dzūkiškoje dalyje net pusė - 61 % - nurodė norintys, kad jaunimas būtų skatinamas kalbėti tarmiškai, realių perspektyvų daugelis nemato: kaip sakė 56 m. bibliotekininkė iš Lazdijų, „*už tai, kad juos mokykloj, mokykloj mokina literatūriškai šnekėc. Ir viskas. Nėra pas mus to, kas dzūkų tarmį kad propaguotų.*“

LITERATŪRA

Abramavičius, M. *Dzūkijos nacionalinis parkas*. Prieiga internetu:

<http://www.keliaukkaitaip.lt/index.php/keliauk/article/61>, žiūrėta 2015-06-06.

Aliūkaitė, D. (2009) Perceptyviniai dialektų tyrimai: mentalinis žemėlapis. *Respectus Philologicus* 15(20), p. 164-179.

Aliūkaitė, D. (2010) *Naujasis dialektas*: galimas tarminio kalbėjimo vertinimo scenarijus. *Respectus philologicus* 18 (23), p. 41-57.

Auer, P. (2005) The role of interpersonal accommodation in a theory of language change. P. Auer, F. Hinskens and P. Kerswill (eds.) *Dialect Chantes. Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge: CUP, p. 335-357.

Bacevičiūtė, R.; Ivanauskienė, A.; Leskauskaitė, A.; Trumpa, E. (sud.,) (2004) *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija* (su kompaktine plokštele). Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Барановский, А. (1999) Замѣтки о литовскомъ языкѣ и словарѣ. Z. Babickienė, B. Jasiūnaitė (sud.) *Lietuvių dialektologijos skaitiniai* 1, Vilnius: Vilniaus universitetas, p. 34-55.

- Barni, M.; Extra, G.** (eds) (2008) *Mapping Linguistic Diversity in Multicultural Context*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter.
- Bendorius, A.; Mažiulis, A.; Salys, A.** (1955) Dzūkai. *Lietuvių enciklopedija* 5. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, p. 302–303.
- Bumblauskas, A.** (2011) *Lietuvos etninės įtampos kaip didžiųjų istorijos naratyvų išdava*. Prieiga internetu: <http://www.mdl.lt/wp-content/upload/2011-lietuvos-etnines-itamos-kaip-didziuju-istorijos-naratyvu-priespriesu-isdava.pdf>, žiūrėta 2013-02-21.
- Christen, H.** (2008) „...wiu me das vilich nid i dr ganze schwiz verschteit“ – Empirische Erkundungen zur sozialen Praxis des polydialektalen Dialogs. *Sociolinguistica. International Yearbook of European Sociolinguistics*, 22 (Sociodialectology), p. 24-47.
- Crystal, D.** (2005) Kalbos mirtis. Vert. E. Šidlauskaitė, G. Gailiūtė. Vilnius.
- Čekmonas, V.; Grumadienė, L.** (1993) Rytų Lietuvos kalbų paplitimo žemėlapis. *Lietuvos rytai*. K. Garšva, L. Grumadienė (red. ir sud.) Vilnius: Valstybinis leidybos fondas, p. 132-136.
- Dabašinskienė, I.; Dagilytė, E.** (2013) *Suvalkiečių išskirtinumas: būdo savybės ar kalbėjimas?* Ramonienė, M. (sud.) Miestai ir kalbos. Kolektyvinė monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 105-124.
- De Vos, C.** (2012) Kata Kolok: An updated sociolinguistic profile. U. Zeshan (ed.) *Sign languages in village communities: Anthropological and linguistic insights*. Berlin: Mouton de Gruyter, p. 381-386.
- Elmentaler, M.** (2008) Varietätendynamik in Norddeutschland. *Sociolinguistica. International Yearbook of European Sociolinguistics*, 22 (Sociodialectology), p. 66-86.
- Ferguson, Ch.** (1966) National sociolinguistic profile formulas. W. Bright (ed.) *Sociolinguistics*. The Hague-Paris, p. 309-324.
- Gafaranga, J.** (2007) Code-switching as a conversational strategy. *Handbook of multilingualism and multilingual communication*. Peter Auer and Li Wei (eds.), Mouton de Gruyter: Berlin, New York, p. 279-313.
- Galega** (Research team of the Seminar of Sociolinguistics of the Real Academia Galega). Questionnaire of the Sociolinguistic map of Galicia. Prieiga internetu: http://www.gencat.cat/llengua/noves/noves/hm02hivern/internacional/a_galegoannex1.pdf, žiūrėta 2015-11-01.
- Gaučas, P.** (2004) *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida XVII a. antrojoje pusėje – 1939 m. Istorinė-geografinė analizė*. Vilnius: Inforastras.
- Giddens, A.** (2000) *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai.

- Giles, H.; Johnson, P.** (1987) Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language* 68, p. 69-100.
- Hinskens, F.** (1998) Dialect Levelling: A Two-dimensional Process. *Folia Linguistica* 32 (1-2), p. 35-52.
- Hymes, D.** (1971) Sociolinguistics and the ethnography of speaking *Social Anthropology and Language*. E. Ardener. Routledge, p. 47-92.
- Holm, J.** (2000) *An Introduction to Pidgins and Creoles*. Cambridge University Press.
- Jahr, E. H.** (2008) On the reasons for dialect maintenance in Norway. *Sociolinguistica. International Yearbook of European Sociolinguistics*, 22 (Sociodialectology), p. 157-170.
- Kalėdienė, L.** (2013) *Požiūris į tarmes ir nuostatos dėl jų vartojimo trijose Dzūkijos etnografinio regiono dalyse*. M. Ramonienė (moksl. red.) Miestai ir kalbos 2. Kolektyvinė monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kalnius, P.** *Etnografinė Dzūkija. Lietuvos tapatybė*. Antropologijos ir etnologijos enciklopedija. Prieiga internetu: <http://identitetas.mch.mii.lt/>, žiūrėta 2015-02-25.
- Kalnius, P.** (1998) *Etniniai procesai pietryčių Lietuvoje XX a. antrojoje pusėje*. Vilnius: Žara.
- Kasatkina, N.** (2007) Etniškumo tyrimai: tendencijos ir esminės sąvokos. *Filosofija. Sociologija* 18 (4), p. 1-11.
- Kemmer, S.** (2011) *The Story of the Shibboleth*. Prieiga internetu: <http://www.ruf.rice.edu/~kemmer/Words/shibboleth>, žiūrėta 2015-04-26.
- Kliukienė, R.** (2010) Tarmės mieste: mokėjimas, vartojimas ir kalbinės nuostatos. M. Ramonienė (moksl. red.) *Miestai ir kalbos*. Kolektyvinė monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 91-105.
- Kliukienė, R.** (2013) Tarmės mokėjimas, vartojimas ir nuostatos Žemaitijos regione. M. Ramonienė (moksl. red.) *Miestai ir kalbos* 2. Kolektyvinė monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 91-103.
- Кушнер, П.** (1991) *Этническое прошлое юго-восточной Прибалтики*. Вильнюс: Минтис.
- Kuzmickas, B.** (2004) Tapatumai. *Kultūros barai*. 5, p. 10-13.
- Labov, W.** (1970) *The Study of Non-Standard English*. Champaign, IL: National Council of Teachers of English.
- Labov, W.** (2001) Principles of Linguistic Change. Vol. II. *Social Factors. Language in society* 29. Oxford: Blackwell.
- Labrie, N.** (1988) Social networks and code-switching: A sociolinguistic investigation of Italians in Montreal. N. Dittmar and P. Schlobinski (eds.) *The Sociolinguistics of Urban Vernaculars*. Berlin: de Gruyter, p. 217-232.
- Leskauskaitė, A.** (sud.) (2009) *Marcinkonių šnektos tekstai* (su kompaktine plokšte). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

- Luckievič, L.** (1993) Pietryčių Lietuva ir gudų tautinis atgimimas. *Lietuvos rytai*. Garšva, K., Grumadienė, L. (red. ir sud.). Vilnius: Valstybinis leidybos fondas, p. 101-109.
- Llamas, C.; Watt, D.** (2010) Introduction. *Language and Identities*. C. Llamas and D. Watt (eds.), Edinburg University Press Ltd., p. 1-8.
- MELT.** *The Multilingual Early Language Transmission Project*, EC. Prieiga internetu: <http://www.npld.eu/melt/project-information/>, žiūrėta 2015-09-11.
- Meyerhoff, M.** (2006) *Introducing Sociolinguistics*. Routledge.
- Miestai ir kalbos.** Prieiga internetu: <http://projektai.vu.lt/miestaiirkalbos>, žiūrėta 2015-07-10.
- Miliūnaitė, R.** (2010) Kalbos prestižas ir jo planavimas. *Kalbos kultūra* 83, p. 231-256.
- Milroy, L.** (1980) Social Network and Language Maintenance. *Language and language use: a reader*. A. K. Pugh, Victor J. Lee, J. Swann (eds.) Heinemann Educational Books in association with The Open University Press, p. 35-45.
- Milroy, L.; Wei, L.** (1995) A social network approach to code-switching: the example of a bilingual community in Britain. *One Speaker, Two Languages: Cross-disciplinary Perspectives on Code-Switching*. Milroy, L., Muysken, P. (eds.), Cambridge: CUP, p. 136-157.
- Murphy, R. O.; Ackermann, K. A.; Handgraaf, M. J. J.** (2011) Measuring Social Value Orientation. *Judgment and Decision Making*, 6(8), p. 771–781.
- Pivoriūnas, D.; Šaknys, Ž.** (2003) Lietuvos etnografinių regionų žemėlapis. Lietuvos regioninė politika ir teritorinės sandaros tobulinimas. Vilnius. Prieiga internetu: <http://www3.lrs.lt/owa-bin/owarepl/inter/owa/U0123191.jpg>, žiūrėta 2015-05-16.
- Плыгавка, Л.** (2008) Фонетические особенности белорусского языка в Литве и его влияние в ситуации полилингвизма. *Žmogus ir žodis* 1, p. 56-60.
- Ragauskaitė, A.** (2012) Regioniškumas ir tradicinė kultūra. Kompleksinė kultūrinio regiono samprata. *Tautosakos darbai* 43, p. 109-125.
- Ragauskaitė, A.; Daugirdas, V.** (2011) Dzūkijos kultūrinis regionas. *Annales Geographicae* 43-44, p. 16-28. Prieiga internetu: <http://www.geo.lt/geo/index.php?id=706>>>Vol 43(1-2); *Dainava. Dzūkų kultūros žurnalas*. 2011/1 (21), žiūrėta 2015-08-02.
- Ramonienė, M.** (sud.) (2010) *Miestai ir kalbos*. Kolektyvinė monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Ramonienė, M.** (2013) *Tarmės Aukštaitijos miestuose: mokėjimas, vartojimas ir kalbinės nuostatos*. Ramonienė, M. (sud.) *Miestai ir kalbos*. Kolektyvinė monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 75-90.
- Ramonienė M.** (sud.) (2013) *Miestai ir kalbos II*. Kolektyvinė monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- Ramonienė, M.; Extra, G.** (2011) *Multilingualism in Lithuanian Cities. Languages at home and school in Vilnius, Kaunas and Klaipėda*. Vilnius/Tilburg, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Rekomendacijos dėl etnografinių regionų ribų nustatymo.** Prieiga internetu:
http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=3841&p_d=28969&p_k=1, žiūrėta 2015-05-16.
- Rutkovska, K.** (2012) *Lenkų ir lietuvių paribio kultūra*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Salys, A.** (1995) *Baltų kalbos, tautos bei kultys: lietuvių giminaičiai*. Vilnius: Baltos lankos.
- Savoniakaitė, V.** (2008) Apie Lietuvos etnologijos istoriją. *Lituanistica* 54 (3), p. 51–58.
- Šutinienė, I.** (1996) Istorinė Paribio gyventojų sąmonė ir jų integracija Lietuvos valstybėje. R. Grigas ir kt. (red.) *Paribio Lietuva / Sociologinė Paribio gyventojų integravimosi į Lietuvos valstybę apybraiža*. Vilnius: LFSI, p. 33–60.
- Tomaševič, A., Mardosa, J.** (2007) Pietryčių Lietuvos lenkų vestuvės XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje: tarpkultūrinio tyrimo aspektai. *Istorijos darbai* 66, p. 12-28. Prieiga internetu:
<http://www.biblioteka.vpu.lt/bibl/elypu/istorija66/Straipsniai/0002v.htm>, žiūrėta 2015-09-02.
- Trudgill, P.** (1979) Standard and Non-standard Dialects of English in the United Kingdom: Problems and Policies. *International Journal of the Sociology of Language* 21, p. 9-24.
- Trudgill, P.** (1986) *Dialects in Contact*. Oxford: Blackwell.
- Turska, H.** (1995) *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie = O происхождении польскоязычных ареалов в Вильнюсском крае*. Vilnius: Mintis.
- Wardhaugh, R.** (2006) *An Introduction to Sociolinguistics* (5th ed.). Blackwell Publishing Ltd.
- Zinkevičius, Z.** (1966) *Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija* (su 75 žemėlapiais). Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius, Z.** (1993) *Rytų Lietuva: praeityje ir dabar*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zinkevičius, Z.** (1999) Apie lietuvių kalbos tarmių skirstymą. Z. Babickienė, B. Jasiūnaitė (sud.) *Lietuvių dialektologijos skaitiniai* 1, Vilnius: Vilniaus universitetas, p. 136-152.
- Zinkevičius, Z.** (2006) *Lietuvių tarmių kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.